

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 2, Sayı 1 (Mart 2005)

Mak. #6, ss. 68-113

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık

Filiz Kılıç

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Delile dayalılık konuşucu veya anlatı kahramanının, önermenin doğruluk değeri hakkında tavır alırken bunun için öne süreceği delilin kaynağına işaret etmesi, bilgisinin kaynağını sezdirmesidir. Algısal delile dayalılıkta bilginin kaynağı konuşucu veya anlatı kahramanının algılaması, farkına varması, sezmesi, hissetmesidir. Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığın dilbilgisel işaretleyicileri başlıca, çekim işaretleyicileri {-ıp, -ıptır, -gan} ve ek-fiil parçacıkları {eken, tura, turbaybı} olmak üzere iki türüdür. Ayrıca bunları destekleyici fonksiyonda parçacıklar {da, go vb.} ve sözlüksel araçlar da {körö, karasa vb.} algısal delile dayalılığın ifadesinde görev üstlenirler. Algıya temel teşkil eden deliller esasen duygusal deliller ve idrakî deliller olmak üzere ikiye ayrılabilir. Delile dayalılığın gösterici işlevi algısal delile dayalılıkla doğrudan bağlantı içindedir. Bu bağlantı gösterici işlevin çıkarımsal delile dayalılık ve nakî delile dayalılık ile olan bağlantısından çok daha belirgindir. {-sa} şart işaretleyicisiyle çekimlenmiş algıyı mümkün kılan hareket, idrak ve değişim fiilleriyle başlayıp, çoklukla çekim işaretleyicileri ve ek-fiil parçacıklarıyla işaretlenerek devam eden algısal delile dayalılık Kırgız Türkçesinde yaygın bir kullanım bulmaktadır. Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılık ifadelerinin şüphe-soru ve tahmin-varsayım kipliklerine değişmesinde da, go gibi parçacıklarla, okşoyt, kıyaz, körünöt gibi kiplik kelimeleri büyük rol oynar. Algısal delile dayalılık ifadeleri belirli bağlam ilişkileri içinde hayret, hayranlık yüklü hayret, hayıflanma, alay gibi başka yan anlamlar da sunarlar.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Kırgız Türkçesi, kiplik, bilgi kipliği, delile dayalılık, algısal delile dayalılık

ABSTRACT

Evidentiality, when the speaker or protagonist determines his/herself attitude about the truth-value of the proposition, is the indicating of the source of the evidence and the identification the source of the knowledge on which he/she bases the truth-value

of that proposition. Also, the source of knowledge in perceptive evidentiality is the speaker's or the protagonist's perception, consciousness, and feeling. In Kirghiz Turkish the basic grammatical markers of perceptive evidentiality are inflectional markers {-ıp, -ıptır, -gan} and copula particles (*eken, tura, turbaybı*). Additionally, some enclitic particles (*da, go* etc.) and lexical tools (*körsö, karasa* etc.) also function as perceptive evidential expressions. The perceptive evidentials can be divided in to two as sensory evidences and cognitive evidences. Deictic function of evidentiality is directly related to perceptive evidentiality. This relation is clearer than inferential and reportive evidentiality. There is a prevalent usage in Kirghiz Turkish in which perceptive evidentiality is indicated by beginning with verbs of movement, cognition and change conjugated with the conditional marker that enable the perception, and generally by continuing with the inflectional markers and copula particles. In Kirghiz Turkish *da, go* enclitic particles and modal words like *okşoyt, kıyazı, körünöt* have an important part in changing perceptive evidential expressions to dubitative and presumptive modality. In some contextual relations perceptive evidential expressions give some other semantic connotations like mirativity, admirativity, irony to the sentence.

KEY WORDS

Kirghiz Turkish, modality, epistemic modality, evidentiality, perceptive evidentiality

1. Giriş

Delile dayalılık (*evidentiality*) son yıllarda dünya dil biliminin en popüler konularından biri hâline gelmiştir. Genel olarak kiplik (*modality*) ise esasen dil bilimi araştırmaları tarihinde birçok sayfa tutmakla beraber, tam bir bilmece olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Mutlak olmayan zaman ve görünüş kategorileri gibi kiplik de dilin, tanımlanması ve tasviri en zor yapılarından biri, hatta diğer ikisine oranla biraz daha şanssız olanıdır. Belki de bu yüzden olacak, kiplik konusunda yapılan ne kadar araştırma varsa, hemen hemen aynı sayıda farklı görüş ve inceleme yöntemi vardır. Bu noktada, kişisel görüş farklılıkları yanında değişik dillerin birbirinden çok farklı ve karmaşık kiplik sistemleri sunuyor olmasının da bunun temel sebeplerinden biri olduğunu vurgulamak gerekir.

Kiplik önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında, konuşulan veya anlatılan olayın katılımcısının, başka bir deyişle konuşucu veya anlatı kahramanının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir. Kiplik, zaman ve görünüş kategorilerinden doğrudan olayın herhangi bir niteliği yerine, önermenin durumuna bütünüyle işaret edilişle ayrılır. Kip (*mood*) ise, kiplik kavramının fiilde türlü işaretleyicilerle gerçekleşmesi ve bu gerçekleşmelerin ortaya koyduğu fiilin morfo-sentaktik bir gramer kategorisidir.

Kipliğin sınırları ve işleyişi kadar delile dayananların bilgi kipliği (*epistemic modality*) içinde yer alıp almayacağı da çok tartışmalı konulardan biridir. Daha en

başta belirtmeliyiz ki, kipliğin nasıl tanımlandığı delile dayananların nerede yer alacağını belirler, eğer kipliğe sadece konuşmacının ifadenin gerçeklikle ilişkisine olan tutumu diye bakılıyorsa, o zaman delile dayananlar belki dışarıda kalabilir, fakat ölçüt olarak “bilgi” alınmıyorsa, o zaman delile dayananlarla bilgi kipliği kolaylıkla bağdaşır. Aradaki fark bilgi kipliğinin diğer boyutlarında “bilginin değeri”nin, delile dayananlarda ise “bilginin kaynağı”nın esas olmasıdır. Bilgi kipliği önermenin doğru olduğunu bilmeyi, bilmemeyi ya da doğru olmadığını bilmeyi dile getiren kipliktir; başka bir deyişle bilgi kipliği, bir gerçek olarak ifadenin doğruluğu hakkındaki açığa vurmalarıdır.

Kiplik dillerde, çeşitli biçim, sözlük ve söz dizimi araçları vasıtasıyla ifade edilir. Buna göre fiilin değişik kip biçimleri yanında çeşitli kiplik zarfları ve parçacıklarla, kiplik fiilleri de bağlam ilişkileri içinde kiplik işaretleyicileri olarak görev üstlenirler. Dolayısıyla kiplik, sadece fiilin morfolojik kip biçimleriyle değil, iddia, soru, istek, şart gibi değişik cümle türleriyle de doğrudan ilgilidir. Semantik bakımdan da kesin bilgiden şüphe ve olasılığa, gerçekten gerçek dışılığa uzanan geniş bir anlamlar yelpazesi söz konusudur. Bizim de konuya yaklaşımımız esas itibarıyla Kırgız Türkçesinde delile dayalılık ve diğer bilgi kipliklerinin ifadesinde kullanılan dilbilgisel işaretleyicilerin çekim işaretleyicileri ve ek-fiil parçacıkları olmak üzere iki şekilde beliren biçimsel türünden hareket etmek oldu. Ayrıca bunların anlamsal bağlantı içinde buldukları sözlüksel kiplik öğeleri de biçimsel işaretleyicilerle eş dizimli oldukları hâllerde kısmen değerlendirildi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi kiplik ve kiplikle ilişkili konular günümüz dil biliminin en aktüel ve buna bağlı olarak da en çok tartışılan ve sıkça değişik yeni görüşlerin öne sürüldüğü alanlarından biridir. Konuyla ilgilenen pek çok araştırmacı için zamanla âdeta bir başvuru kitabı hâline gelen F.R. Palmer’in 1986 baskılı *Mood and Modality*/si, 2001 yılı sonunda yine aynı adla yeni baskısını yaptı. Bu yeni baskıda yazarın görüşlerinin büyük ölçüde değiştiği söylenebilir. Kitabın yeni baskısı itici gücünü, bildirileri daha sonra Bybee/Fleischmann (1995) tarafından yayımlanan, 1992’de New Mexico’da düzenlenen “Kip ve Kiplik” sempozyumundan almıştır. İkinci baskıda Palmer’in kitabının ilk baskıdaki epistemik/deontik temel semantiğinin yerine önerme kipliği (*propositional modality*) ve olay kipliği (*event modality*) geçmiştir. Palmer, önerme kipliğini oluşturan bilgi kipliği ve delile dayalı kipliğin, konuşucunun, önermenin doğruluğu ve gerçeklik değeri karşısında takındığı tavırla ilgili olduğunu kaydeder (Palmer 2001: 8). Buna karşılık olay kipliğini ortaya koyan izin-yükümlülük kipliği (*deontic modality*) ve hareket kipliği (*dynamic modality*) ise gerçekleşmemiş, meydana gelmemiş, sadece muhtemel olan olaylara işaret eder.

Palmer, bilgi kipliği ile delile dayalı kiplik arasındaki temel farkın, bilgi kipliği ile konuşucunun, önermenin doğruluğu hakkında yargıda bulunması iken, delile dayalı kiplikle bunun için sahip olduğu delillere işaret etmesi olduğunu ifade etmiştir

(Palmer 2001: 24). Biz bu yazıda, Kırgız Türkçesinde delile dayananları algısal delile dayalılık odağında incelemeyi ve ilgili olduğu durumlarda diğer bilgi kiplikleriyle algısal delile dayananların karşılıklı etkileşimini göstermeyi deniyoruz.

2. Delile Dayalılık

1980'li yılların başlarından itibaren dünya dil bilimine, delile dayalılık ilgi çekici bir konu olarak girmeye başladı. 1986 yılında W. Chafe ile J. Nichols ortak editörlüğünde yayımlanan *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology* adlı kitapta delile dayalılığı çeşitli yönleriyle değişik dillerde inceleyen pek çok makale çıkmıştır.

Bunlardan birisi de Aksu-Koç ve Slobin'in (1986), Türkçede {-muş} biçim biriminin, delile dayalılık işaretleyicisi olarak taşıdığı değeri ele aldıkları makaledir. Söz konusu makalede bu işaretleyicinin temel delile dayalılık işlevleri olarak çıkarım (*inference*) ve aktarım (*hearsay*) tespit edilerek, hayret, küçümseme, alay, iltifat gibi anlamların, bu temel işlevlerin psikolojik yan özellikleri olduğu söylenir (1986: 163).

Delile dayalılık konuşucu veya anlatı kahramanının, önermenin doğruluk değeri hakkında tavır alırken bunun için öne süreceği delilin kaynağına işaret etmesi, bilgisinin kaynağını sezdirmesidir. Bunu ne suretle yapacağı, başka bir deyişle delile dayalılığın işleyişi ve türleri dilden dile değişmektedir. T. Willet (1988) konuyla ilgili oldukça geniş ve aydınlatıcı yazısında, içinde Türkçenin de bulunduğu araştırılmış otuz sekiz dilde, delile dayalılığın nasıl ifade edildiğini inceledikten sonra, ortaya şöyle bir tasnif koymuştur:

I. Doğrudan delil (*direct evidence*)

A. Görsel delil (*visual evidence*)

B. İşitsel delil (*auditory evidence*)

C. Duyusal delil (*sensory evidence*)

II. Dolaylı delil (*indirect evidence*)

A. Nakli delil (*reported evidence*)

1. İkinci el delil (*second-hand evidence*)

2. Üçüncü el delil (*third-hand evidence*)

3. Folkloraya dayanan delil (*evidence from folklore*)

B. Çıkarımsal delil (*inferring evidence*)

1. Sonuçlara dayanan çıkarım (*inference from results*)

2. Usa vurmaya dayanan çıkarım (*inference from reasoning*)

S. DeLancey, delile dayalılık işaretleyicilerinin, bazı dillerde yüklenebildiği hayret (*mirative*) ve hayranlık yüklü hayret (*admirative*) anlamlarını işlediği yazıda, Aksu-Koç

ve Slobin'in verilerine dayanarak Türkçeye de geniş yer ayırmıştır (1997: 36-38). Konuşmacı önerme hakkındaki bilgisinin kaynağını açığa vururken, kendisi için beklenmedik olan yeni bilgi ile karşı karşıya ise duyduğu hayreti veya şaşkınlık uyandıran hayranlığı da delile dayalılıkla ifade edebilir.

Basılan (1988) doktora tezi de Türkçe geçmiş zaman işaretleyicilerinin görünüş ve kiplik kullanımlarının edinimi üzerine olan A. Aksu-Koç'un çalışmaları, konuya yaklaşımı dil edinimi perspektifli olmakla birlikte, hem nicelik hem de kapsam bakımından dikkate değerdir. *Evidentials*'in ilk yazısı olan elimizdeki son makalesinde, bilgi kipliğinin bir alt alanı olarak gördüğü delile dayalılığı doğrudan deneyim (*direct experience*) ve dolaylı deneyim (*indirect experience*) karşılığında incelemiş, ayrıca, mevcut fizikî ya da dilsel delillerle ulaşılan çıkarıma esaslanan bilgi ile yargı (*judgment*) veya mantıkî çıkarımla ulaşılan bilgi arasında da ayırma gidilebileceğini ifade etmiştir (Aksu-Koç 2000: 15-17).

Bizim bu yazıda ve doktora çalışmamızda Kırgız Türkçesi için delile dayalılık modelini oluştururken büyük ölçüde dayandığımız L. Johanson'un, kiplik, kiplik anlam ve işlevler, hatta delile dayalılık konusundaki fikirleri, doğrudan bu terimlerin kullanıldığı başlıklar altında olmasa da, daha *Aspekt im Türkischen* (1971) adlı ünlü eserinde büyük ölçüde bellidir, en azından çeşitli vesilelerle önemli işaretleri verilmiştir. Fakat özellikle son on yıldır Türk dilinde "dolaylılık" (*indirectivity*) ve "delile dayalılık" (*evidentiality*) üzerine yazdıkları ile bu kategorinin anlaşılmasını sağlamış, diğer araştırmacıların konuyla ilgilenmesinde etkili olmuştur. Bulgarca (Johanson: 1996) ve Tacikçede (Johanson: 1998), kontakta buldukları Türk dili etkisiyle ortaya çıkan dolaylılık eğilimlerini değerlendirdiği yazılarında, aynı zamanda Türkçe dolaylılığı da tanımlayıp genel işaretleyicilerinden söz etmiştir. Johanson'a göre, Türk dili için tipik olduğunu vurguladığı dolaylılık, anlatılan olayın şahsa dolaylı yoldan ulaştığının dilde gösterilmesidir (Johanson 2000: 61). Dolaylılar, dolaylı bilginin ifadesi olan delile dayalı kategorilerdir ve önermenin dolaylı delile dayandığına işaret ederler. Buna göre dolaylılık, konuşucu veya anlatı kahramanının, önermedeki bilgiye dolaylı yoldan vâkıf olduğuna işaret edilmesidir, diyebiliriz.

Türk dilinde delile dayalılığı ortaya koyan dolaylılıktır, başka bir deyişle idrak eden, farkına varan öznenin, bilgisinin kaynağına işaret etmesi dolaylı yoldan olmaktadır. Bu yüzden Johanson, başlangıçta "delile dayalılık" yerine, "dolaylılık" terimini kullanmayı yeğlemiş ve bunu daha "On Bulgarian and Turkic indirectives" adlı yazısında ifade etmiştir (Johanson 1996: 86): "... the label *indirective* will be used here as a cover term for evidentials expressing that the event is referred to on the basis of indirect evidence ...". Nihayet konuyla ilgili elimizdeki son makalesine "Evidentiality in Turkic" (Johanson: 2003) adını vermiş ve delile dayalılığın, Türk dilinin geneli için geçerli olmak üzere tipolojik özelliklerini değerlendirmiştir. Buna göre Türkçede dolaylı delilin üç türlü kaynağı olabilir:

1. işitme (*hearsay*)
2. çıkarım (*inference*)
3. algılama (*perception*)

Naklî kullanımda (*reportive use*), bilginin dayanağı yabancı bir kaynak, aktarılmış konuşma, ikinci veya üçüncü elden işitilenlerdir.

Çıkarımsal kullanımda (*inferential use*), bilginin temeli sadece usa vurma, mantıksal çıkarımdır. Olay hakkındaki bilgi, onun sonuçlarından çıkarılır.

Algısal kullanımda (*perceptive use*), olay veya olayın sonucu, konuşucu ya da anlatı kahramanı tarafından algılanır, farkına varılır, sezilir, hissedilir, görülür. Olayın doğrudan duyularla algılanmasında veya sonuçlarından, izlerinden, belirti ve işaretlerinden dolayı olarak algılanışında ilk elden bilgi esastır (Johanson 2003: 3)¹.

Algısal delile dayalılıkta, olay veya sonucu meydana geldiği, görünür durumda bulunduğu ya da duyulardan biri aracılığıyla belirip açığa çıktığı ve böylece kişinin kavraması başladığı için, algısal kullanım naklî veya çıkarımsal anlamlardan türemiş veya ilk elden olmayan bilgi kapsamında sınıflandırılmış olamaz. Bu yüzden Türkçe delile dayallık işaretleyicileri, konuşmacının ilk elden ve ilk elden olmayan bilgisi arasında ayrıma giden yaygın delile dayalı sınıflandırmalara elverişli değildir. Johanson'un deyimine "biraz daha incelikli" Türk dili sistemi, naklî ve naklî olmayan (çıkarımsal/algısal) dolaylılık arasında ayrıma gider.

Türkçe bilinen en eski ve daha yakın dönemlerinde delile dayallık ifade eden dilbilgisel işaretleyicilere sahiptir. Tarihî dönemler ve çağdaş sahalardaki dağılımlı sistem farklılıkları içinde, bu işaretleyicilerin esasen iki türü bulunur:

1. Çekim işaretleyicileri (*inflectional markers*): **-MIŞ**, **-GAN**, **-IBDIR** gibi fiil çekim ekleri, zorunlu yerleri doldururlar ve diğer çekim biçim birimleriyle karşılaşırlar.

2. Ek-fiil parçacıkları (*copula particles*): **ERMİŞ**, **ERKEN** gibi enklitik veya ekleşmiş unsurlar, yüklem çekirdeklerinden sonra gelirler ve zorunlu olmayan yerleri doldurup sıfır biçimlerle karşılaşırlar (Johanson 2003: 4).

Delile dayallığın üç türü de (algısal/çıkarımsal/naklî) aynı işaretleyicilerle yüzeye çıktığından, işaretleyicinin hangi delile dayalı anlamı yansıttığı, ancak bağlam içinde aydınlanıp, dinleyicinin muhakemesi ile nakil, çıkarım veya algı biçiminde yorumlanabilir.

İşlev bakımından, delile dayanan kavramları ifade eden işaretleyicilerle, delile dayanmayanlar açık bir zıtlık içindedir. Johanson bu yüzden, *geldi* gibi delile dayallık

¹ Johanson (2003) için kullanılan sayfa numaraları, makalenin basılmadan önceki bilgisayar çıktısı hâline aittir.

açısından işaretlenmemiş (*unmarked*) ögelerin mütemadiyen “doğrudan yaşantı” veya “görsel delilin” işareti olduğu yolundaki yaygın fikrin doğru olmadığını ifade eder, böylece Aksu-Koç gibi araştırmacıların yaklaşımını eleştirir (Johanson 2003: 4). Türk dilinde delile dayalılık, dolaylılık yoluyla sunulduğundan, dolaylılık ifade etmeyen ögeler basit bir biçimde, delile dayalılık bakımında da işaretsizdirler.

Johanson, Türkçenin çekim işaretleyicilerini, semantik işlevleri bakımından sarıh delile dayalılık işaretleyicileri, daha az sabit dolaylılık işaretleyicileri, ikincil dolaylı okumalarla beraber art-sınırlı (*postterminal*) işaretleyiciler ve dolaylı anlamlara işaret etmeyenler; ek-fiil parçacıklarının semantik tiplerini ise genel dolaylılar, naklî anlamlardaki dolaylılar ve naklî olmayan anlamlardaki dolaylılar olmak üzere tasnif etmiştir (Johanson 2003: 7).

Delile dayalılık işaretleyicileri, çeşitli bağlamsal yorumlar kazanıp, sahip oldukları merkezî anlamların değişik uzanımlarını sunabilirler. Bunlardan bazıları hayret (*mirativity*) ve alay (*irony*) yan anlamlarıdır.

3. Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık

Algı (*perception*), dış dünyayı duyu yoluyla, iç yaşantıları ise içebakışla (*introspection*) kavrama yetisidir (Cevizci 2003: 42a). Başka bir deyişle insana duyu yoluyla gelen malzemeye uyum ve birlik kazandıran, fizikî ve nörolojik bileşenleri olan sürece algı denir. Algı bu sürecin farkında olma anlamına geldiği kadar, duyusal verilerin bir sentezine de karşılık gelir. İdrak ya da sezgisel kavrayış anlamında ise algı, bir şeyin doğruluğunun bilincine varmayı ifade eder. Buna göre insanın dış algılarından ve iç algılarından söz etmek mümkündür. Felsefenin “içebakış”tan kastettiği, zihnin kendi içine dönmesi, ben’in kendi hâllerini gözleme tâbi tutmasıdır. Bu yolla insan kendi iç hâllerini ve edimlerini algılar. Dış dünyadaki fizikî veya kimyasal nitelikli ögeleri ve değişimleri ise özelleşmiş birtakım yapıların uyarılması yoluyla, yani görme, işitme, dokunma, tat ve koku alma ile algılar, daha doğrusu algı sürecini başlatır. Asıl algı, yalın duyu verilerinin insanın sahip olduğu psiko-fizyolojik fonksiyonlar bütünü ile düzenlenmesi ve yorumlanmasıdır.

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığın örneklerini incelediğimiz söylemlerde algının niteliğini ortaya koyan bir tarzda algının temeli olarak beliren çeşitli delillerin, başlıca ‘duyusal deliller’ ve ‘idrakî deliller’ olmak üzere iki grupta toplanabileceğini gördük. Bunlardan **duyusal deliller** kapsamına giren deliller bizce bir bakıma algı sürecini başlatan delillerdir; görsel delil, işitsel delil, dokunarak, koklayarak ve tadarak elde ettiğimiz deliller, yani duyularımıza dayanan deliller bu gruba girer. **İdrakî deliller** ise daha çok algı sürecinin kendisiyle ilgilidirler, başka bir deyişle daha içseldirler. Algının geneli için geçerli olan “farkında olma” ölçütü idrakî deliller söz konusu olunca, bir adım daha ilerleyerek “bilincine varma”ya gelişir. Bilincine

varmanın da iki türünü gözledik. Bu doğrultuda idrakî delillerin ikiye ayrılabilceği fikrindeyiz. Bunlardan ilki, bir açıdan duyuşal delillere benzeyen kendine gelme, ayılma, uyanma, rüya olduğunu anlama, açlığı, susuzluğu, fizikî acıyı hissetme gibi Şuurun bir anlamda fizyolojik yönüyle ilgili deliller ile üzüntü, sevinç, heyecan içinde olduğunu anlama gibi Şuurun psikolojik yönüyle ilgili delillerdir. Bu delilleri belki “**duyumsal idrakî deliller**” diye adlandırmak da mümkündür. İdrakî delillerin ikinci ve algının işleyişı bakımından daha gelişkin olan türü ise, düşünce düzeyinde bilincine varma, bir şeyin doğruluğunu ya da yanlışlığını kavrama, önceden hata ettiğinin, haklı olduğunun, unuttuğunun ayırdına varmadır. Bunları da belki “**aklî idrakî deliller**” olarak adlandırabiliriz.

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın dilbilgisel işaretleycileri belirli çekim işaretleycileri ve ek-fiil parçacıklarıdır. Bu iki işaretleyciler grubu, Kırgız Türkçesinde algısal değerlemeye katkı sağlayan ve/veya etkileyen *go, da* gibi parçacıklar yanında, *karasa, körsö, bilse* gibi sözlüksel ve sözdizimsel işaretleycilerle de desteklenir. Bunları Şu Şekilde göstermek mümkündür:

1. Çekim işaretleycileri: {- (I)p / - (U)p}, {- (I)ptIr / - (U)ptUr}; {- GAn / - GOn}, Őartlı olarak her zaman ek-fiil parçacığı *tura* veya *eken*'i alarak {- At / - Ot / - yt}
2. Ek-fiil parçacıkları: *eken* (soru parçacığı ile *beken*), *imiş*, *tura*, *turbaybı*
3. Parçacıklar: *go, da, bı* (*beken, turbaybı* içinde)
4. Sözlüksel araçlar: *karasa, körsö, dese, dep tursa* vb.

Doktora tezimizde değerlendirdiğimiz geniş korpus temelinde Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallık işaretleycilerinin fiil ve isim cümlelerinde yerleşmeleri aşığıdaki gibi belirlendi:

1. Yükleme fiil olan cümlelerde:

F+{- (I)p / - (U)p}+şahıs
 F+{- (I)ptIr / - (U)ptUr}+şahıs
 F+{- (I)ptIr / - (U)ptUr}+şahıs *go*
 F+{- (I)ptIr / - (U)ptUr}+şahıs *da*
 F+{- GAn / - GOn}+şahıs
 F+{- GAn / - GOn} *eken*+şahıs
 F+{- GAn / - GOn} *tura*
 F+{- At / - Ot / - yt} *eken*+şahıs
 F+{- At / - Ot / - yt} *tura*

2. Yükleme isim olan cümlelerde:

İ *eken*

İ bar *eken*

İ çok *eken*

İ tura

3. Retorik soru ile:

İ *turbaybı*

F+{-GAn/-GOn} *turbaybı*

F+{-At/-Ot/-yt} *turbaybı*

4. Sözlüksel araçlarla:

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... F+{-(I)ptİr/-(U)ptUr}

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... F+{-GAn/-GOn} *eken*

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... F+{-At/-Ot/-yt} *eken*

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... F+{-çİ/-çU} *eken*

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... F+{-GAn/-GOn} tura

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... F+{-mAKçİ/-mOKçU} *turbaybı*

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... İ Ø

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... İ (bar/cok) Ø

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... İ *eken*

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... İ (bar/cok) *eken*

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... İ tura

(H/İ/D)F+{-sA/-sO} ... İ *turbaybı*

4. Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık İşaretleyicileri

4.1. {-(I)p/-(U)p}

Algısal delile dayalılığın Kırgız Türkçesindeki dilbilgisel işaretleyicilerinden {-(I)p/-(U)p} çekim işaretleyicisinin yer aldığı F+{-(I)p/-(U)p}+şahıs kuruluşlarına inceleme söylemlerinin alındığı metinlerde oldukça seyrek rastlandı. Eldeki örneklere dayanarak bu kuruluşların daha çok yakın kişiler arasındaki diyaloglarda ortaya çıktığı gözlenmektedir. {-(I)p/-(U)p} işaretleyicisinin kullanım sıklığı bakımından {-(I)ptİr/-(U)ptUr} ile rekabet edemez tarzda az oluşu konuşma dili için de geçerli bir durumdur. {-(I)p/-(U)p} çekim işaretleyicili algısal delile dayalılığın duyusal, duyumsal idrakî ve aklî idrakî delil tabanlı her üç türü de metinlerde belirlenebilmiştir. Aşağıda verilen (1). söylemde Nuriya, yağmurda kalıp eve dönen kocası Ormon'un sınısıklam olduğunu, onu görmek suretiyle algılar ve duyusal delil

tabanlı bu algısını *ayabay suu bolupsun* delile dayallık ifadesiyle dillendirip, bu ifadeyi hasta olmasın diye Ormon'a söyleyeceği *çeginip başka kiyim kiyçi* 'soyunup başka giysi giyiver lütfen' teşvik ve öğüt yüklü nazik emir (*hortative*) ifadesine âdeta bir zemin, bir gerekçe olarak kullanır:

(1) Nuriya: - Oy, ayabay suu bolupsun... Çeginip başka kiyim kiyçi. (Gaparov: 97) 'Nuriya: - Ay, müthiş ıslanmışsın... Soyunup başka giysi giyiver lütfen.'

Aşağıdaki (2). söylemde öznenin, gördüğü kötü bir rüyanın ardından kendi iç hâlini hissetmek yoluyla algılayışı ve duyumsal idrakî delil tabanlı bu kavramayı *konuldap kalıpmın* delile dayallık ifadesi ile kendi idrak dünyasında tespit edişi görülmektedir:

(2) Iylap atıp oygondum. İçim açışıp konuldap kalıpmın. "Tüştö ıyılan caksı!" uşintip özümdü özüm soorottum, tüştü caksılıkka corudum. (Ömürbayev: 106) 'Ağlayarak uyandım. Kalbim sıkışıp sanki kimsesiz kalmışım. "Rüyada ağlamak iyi!" kendi kendimi böyle teselli ettim, rüyayı hayra yordum.'

Aşağıdaki (3). söylemde algılayıcı konumundaki görüşmeci Rus subay farkına varmak suretiyle Kurmancan Datka'ya karşı işlediği hatayı algılamış ve bunu anlayıp kabul ettiğini, görüşmelere aracılık etmek için beraberinde giden Şabdan Baatur'a söylerken akli idrakî delil tabanlı algısal delile dayalı *bilbestik kalıpmın* ifadesini kullanmıştır:

(3) - Keçirip koyunuz, kadırlı Şabdan Cantayev, men bilbestik kalıpmın... dedi al. - Makul, datka ayımdan keçirim surayın, makul. (SınganKılıç: 653) '- Affediniz, sayın Şabdan Cantayev, ben cahillik etmişim... dedi o. - Tamam, datka hanımdan özür dileyeyim, tamam.'

4.2. {-l}ptlr/-(U)ptUr}

{-(l)ptlr/-(U)ptUr} işaretleyicisi Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın en yaygın çekim işaretleyicilerinden biridir. F+{-(l)ptlr/-(U)ptUr}+şahıs kuruluşu ile hem yazılı dilde hem de konuşma dilinde algısal delile dayallığın duyusal, duyumsal idrakî ve akli idrakî delil tabanlı her üç türünde de örneklere sıkça rastlanır. Ayrıca yazılı dilin incelediğimiz örneklerinde bu çekim işaretleyicisinin en çok 3. şahıslar için kullanımı dikkati çekmiştir. Aşağıdaki (4). söylemde anlatı kahramanı yaşlı Tenirberdi ekinini gözden geçirmek için gittiği tarlada bir başak koparıp tanelerini avucunda ezince daha birkaç gün önce süt kıvamında olan tanelerin artık olmaya başladığını görmüş, sevinmiş ve bu yeni durumu; başakların geçen kısa süre içindeki değişimini algılayışını kendi kendine dillendirirken, önce *baya kinü süt ele* 'geçen gün süttü' diyerek eski bilgisini tespit edip, sonra *bügiün dümbül boluptur* 'bugün dümbül olmuş' diyerek yeni algısına işaret etmiştir. Ardından da görsel delil tabanlı bu yeni bilgisine dayanarak *köp kalsa dağı bir cumalık çaşı kalıptır* 'çok olsa bir haftalık daha hamlığı

kalmış' tarzında bir önceden kestirme ile yakın geleceğe yönelik bir tahmin-varsayımda bulunmuştur.

(4) - O! Baya künu süt ele. Bugün dümbül boluptur. Köp kalsa, dağı bir cumalık çaşı kalıptır, bir cumadan soñ tartınbay çetinen kirip teste salıp, köcölük çıgara berse bolot eken, kuday buyrusa... (SınganKılıç: 26) '- O! Geçen gün süttü. Bugün dümbül (dümbül 'tanelerin olmamış, olmaya yakın hâli') olmuş. Çok olsa bir haftalık daha hamlığı kalmış, bir hafta sonra çekinmeden kenarından girip deste yapıp, yarmalık çıkarılsa olur, Allah izin verirse...'

Algısal delile dayalılığın gösterici işlevi. Delile dayalılığın algısal kullanımı bazen tıpkı bir tespit-teşhis gibidir. Bu noktada delile dayalılığın gösterici (*deictic*) fonksiyonunu düşünmek doğru olur. Gösterim (*deixis*), bir süreç olarak olayın kendisinden ve zamanda yerleşiminden bağımsız tarzda, durumun işaretlenmesidir. Delile dayalılık ve zaman ilişkisine başvurulacak olunursa, zaman gösteriminin (*temporal deixis*) kodlaması zaman işaretleyicileriyle, bilgi gösteriminin (*epistemological deixis*) kodlaması ise delile dayalılık işaretleyicileri ile olmaktadır (Woodbury: 1986). Zaten pek çok dil bilimci delile dayalılığı dilin gösterici (*deictic*) bir fenomeni olarak değerlendirmektedir (Schlichter: 1986). Aşağıdaki iki söylemden ilkinde (5), çocuk uyandıktan sonra evdekilerin uyuduklarını görerek algılar ve *uktap catıptır* 'uyuyorlar' ifadesi ile bu algısal bilgisini açığa vurur, ardından büyük babasıyla dışarı çıkar ve fırtınanın dindiğini, kar yığınlarının evin etrafını kapladığını görerek algılar, bu algılarını kendi idrak dünyasında aklından geçirmek suretiyle *boroon basılıptır* 'fırtına dinmiş', *üyük salıptır* 'yılmış' delile dayalı ifadeleriyle dillendirir. Çocuğun bu ifadelerle yaptığı aynı zamanda bir durum tespitidir; olan bitenin ya da olmaya devam edenin çocuğun gözüyle teşhis edilerek belirlenmesidir. Bütün delile dayalılık işaretleyicilerinde bir tespit-teşhis (*diagnostic*) boyutu olduğunu söylemek gerekir, ancak bizim elimizdeki geniş malzemenin çıkardığımız sonuç, delile dayalılığın gösterici niteliğinin en çok algısal delile dayalılıkta belirlediğidir. Bu da büyük ölçüde algının doğasıyla ilgilidir, çünkü nesnelere, değişimleri ve durumları algılarımızla teşhis eder ve ardından tespitinde bulunuruz. İncelediğimiz çok sayıdaki söylemde gördüğümüz, gösterim işlevinin en çok görsel (*visual*) delil tabanlı algılarla birlikte kendini gösterdiği. (5). söyleme benzer biçimde (6). söylemde de Edigey, evden çıkıp hayvanlara bakmak için ağıla giderken günün bitip karanlığın çöktüğünü, kar tozanının harekete geçtiğini görmek suretiyle algılamış ve kendi idrak dünyasında tespit etmiştir. Bu yaptığı sadece algı tabanlı noktasal bir durum tespitidir; sözü edilen ne doğrudan zamandır ne de görünüş.

(5) Ertemenen tayatası oygotu. - Tur, dedi al akırın. Cıluu kiyin, maga cardam beresin. Tur, tura koy. Sırtta kün ırayı surdanıp, tereze küñürt şoolalanat. Üydögülör ali uktap catıptır. - Me, munu kiy, dep tayatası kiyiz çokoyun berdi. Tayatası kermek cıttuu çöp cıttanat. Demek, attarga çöp salıp_kelgen eken go. Bala çokoydu kiydi da, tayatasın eerçip, sırtka çıktı. Boroon basılıptır,

tamdın iktoo tüptörünö kürtkünü nuktap üyüp salıptır. (AkKeme: 360) 'Sabahleyin büyük babası uyandırdı. - Kalk, dedi usulca. Sıkı giyin, bana yardım edeceksin. Kalk, kalkıver. Dışarıda hava suratını asmış, pencereden donuk bir ışık geliyor. Evdekiler hâlâ uyuyorlar. - Al, bunu giy, deyip büyük babası keçe çizmesini verdi. Büyük babası kekremsi bir ot kokuyor. Demek ki atlara ot verip gelmiş. Çocuk çizmeyi giydi ve büyük babasını takip edip dışarı çıktı. Fırtına dinmiş, evin diplerine kar birikintilerini sıkıştırarak yığmış.'

(6) - Kayda barasın? dedi ayalı. - Maldı karaym, dedi al çıgıp baratıp. Kışın kısa küünü batıp ketiptir. Küügüm ulam karangılap, kaptap kirip kelatıptır. Uyulguy tüşüp, kayra caldana soylop, kar tozonu kıymılga keliptir. (KılımKBK: 255) '- Nereye gidiyorsun? dedi karısı. - Mala bakacağım, diye cevapladı çıkıp giderken. Kışın kısa günü bitmişti. Karanlık gittikçe koyulaşıp her tarafı kaplamaya başlamıştı. Burularak yükselip sonra tekrar yerlerde sürünerek kar tozanı hareketlenmişti.'

Aşağıdaki (7). söylem parçasında fantastik bir anlatının kahramanı olan yeni aktris uçurumdan düştükten bir süre sonra kendine gelip bütün kemiklerinin kırıldığını hisseder ve bu baygın vaziyetten ayılıp kendi vücudunu fizyolojik bakımdan algılayışını da duyumsal delil tabanlı *sınıp ketiptir* algısal delile dayallığı ile kendi idrak dünyasında tespit eder. (8). söylemde ise anlatı kahramanı uzandığı yerde uykuya dalışını kuşkusuz uyandıktan sonra fark etmiş ve bu algısal bilgisini de *közüm ilinip ketiptir* 'uykuya dalıvermişim' ifadesinde yüzeye çıkarmıştır. (9). söylemde özne önce kendisi için alışılmadık güzellikte bir ortamı tasvir edip, sonra bunun etkisiyle şaşkınlıktan bakakaldığını fark edince duyumsal delil tabanlı algısal bilgisini *talıp tura beriptirimin* 'dalıp kalmışım' ifadesiyle dillendirmiştir:

(7) Cañı aktrisa: - Söktörümdün bardığı sınıp ketiptir. (Gaparov: 127) 'Yeni aktris: - Kemiklerimin hepsi kırılmış.'

(8) - Apa açka boldum. - Azır nan bışat. Anğıça ayran kuyup içe tur. Isık nan cegim kelip, tigi tulğanın butuna cantayıp, kolomtodogu çokko tüşün toskon kazandın koñulunan şıkaalap, nandın bat ele bışışın kütüp, kırıman catkan kalıbımda közüm ilinip ketiptir. (Ömürbayev: 14) '- Anne acıktım. - Ekmek şimdi pişer. O zamana kadar yoğurt doldurup içedur. Canım sıcak ekmek çekip, ötedeki ocağın dibine yan yatıp, yerdeki kora göğsünü dayamış kazanın oluşundan gözetleyerek ekmeğin çabucak pişmesini beklerken yan üzeri yattığım vaziyette uykuya dalıvermişim.'

(9) Ministrdin üyü tınç köçödö, çoñ baktın mañdayındağı çaşıl tunuke menen cabılğan kök üy eken. Üydü aylanta alma, örügü tökülüp, şağınan tam körünböyt. Mınday üydü, buga okşogon beyiş bağın adep körüşüm. Karap ele talıp tura beriptirimin. (Ömürbayev: 198) 'Bakanın evi sakin bir sokakta, büyük bir bahçenin karşısında bulunan, yeşil saçla örtülmüş mavi bir evdi. Çepeçevre saran elma, erik ağaçlarının dallarından bina görünmüyor. Böyle bir evi, bunun gibi cennet bahçesini ilk defa görüşüm. Bakarken dalıp kalmışım.'

Aşağıdaki söylemlerde ise düşünce düzeyinde bilincine varma, anlama söz konusudur. Konuşucu ya da anlatı kahramanı kendi idrak dünyasında önceden yanlış düşündüğünün, hata ettiğinin veya doğru düşündüğünün, haklı olduğunun, o konu üzerine düşünmediğinin ya da unuttuğunun ayırıcına varır. Algılayıcı bunu idrak fiillerine başvurarak da yapabilir. (10). söylemde anlatı kahramanı Edigey önceden yanlış düşündüğünün bilincine varır, genç istasyon şefi Ospan'ın haklı olduğunu anlar ve akli idrakî delil tabanlı bu algısını *oylo-* idrak fiilini de kullanarak *tuura oyloptur* 'doğru düşünmüş' delile dayalı ifadesi ile yansıtır. Anlatıda bu noktada devreye giren "anlatıcı" Edigey'in idrak sürecinin nasıl geliştiğini, olan biteni hikâye etmek suretiyle gözler önüne serer ve *mına azır Sarı-Özöktün çölünö tereñdep bara bergem saym Edigey Ospandın akılın tuura köriüp baratat* 'işte şimdi Sarı-Özök çölünün derinliklerine ilerledikçe Edigey Osman'ın fikrine daha çok hak veriyor' cümlesi ile başlangıçta Edigey'in *tuura oyloptur* biçiminde sarf ettiği akli idrakî delil tabanlı algısal delile dayalı ifadesini açıklar tarzda söylediklerine son noktayı koyar. Bu örnekteki *kör-* fiili de Türk dilinin modern sahalarında olduğu kadar, yaygın bir biçimde tarihsel Türk dilinin en erken yazılı örneklerinde de tanıklayabildiğimiz "anlamak, idrak etmek" anlam değerini kazanmış bir temel algı fiilidir.

(10) Uşunça alıs cayga alpanıp, ketmen-küröktön dört-beş kişi kaçan kör kazıp bütöt, kaçan koyup bütöt, anan kayra kaçan kaytıp kelet, bul işte tehnikasız iş cürbös dep çaş naçalnik *tuura oyloptur*. Obolu bul sunuş Edigeyge köp caga berbedi. Kişinin ölgöndön soñ catar cayın kol menen bütürböy ekskavator menen oyup salış degen şumduk oygo kelgis coruk ele al üçün. Oşol üçün Ospandın mañdayında al kabagın karış tüyüp, kıcaalat bolup oturdu. Birok Ospan colun taap, abışkanı inandırdı: - Edike, men sizge iştin oñtoyun aytıp catırım. Köñülünüzdö kir kalbas üçün obol murda küröktöp kazgıla. Anan ekskavatorgo kezek bersenjer aleki saat çunçurun oyup beret. Anan kayradan özünör kirişkile, kazanagın öz koluñar menen oygula. Oşentip ubakıttı utasıñar, salttı da buzbaşıñar... Mına azır Sarı-Özöktün çölünö tereñdep bara bergem sayın Edigey Ospandın akılın tuura köriüp baratat. (KılımKBK: 86-87) 'Bu kadar uzak mesafeye götürüp, kazma kürekle dört beş kişi ne zaman mezarı kazıp bitirir, ne zaman gömer de, sonra ne zaman dönüp gelir, bunda teknik kullanmazsak iş yürümez diye genç şef doğru düşünmüş. Evvelâ bu teklif Edigey'in pek hoşuna gitmedi. İnsanın öldükten sonra yatacağı yeri elle değil ekskavatörle oyup hazırlamak diye bir utanmazlık akıl almaz bir hareketti onun için. Bu yüzden Osman'ın karşısında suratını bir karış asıp, gönülsüz davrandı. Ama Osman yolunu bulup ihtiyarı inandırdı: - Edigey Ağa, ben size işin münasibini söylüyorum. İçinizde kuşku kalmasın diye en evvelâ kürekle kazın. Sonra ekskavatöre fırsat verirsiniz çabucak çukurunu oyar. Ardından tekrar kendiniz girişin işe, cenazenin yerleştirileceği bölümü elinizle oyun. Böylece hem vakitten kazanırsınız, hem de geleneği bozmazsınız... Şimdi Sarı-Özök çölünün derinliklerine ilerledikçe Edigey Osman'ın fikrine daha çok hak veriyor.'

Aşağıdaki (11). ve (12). söylemlerde anlatı kahramanı Telegey âdeta bir zaman muhasebesi yapar, durup geriye doğru kendi hayatına baktığı bu anlarda ne kadar çok zaman geçtiğinin ayırdına varır. Akli idrakî delil tabanlı bu algılarını ilk söylemde (11) *cıl maalı boluptur* 'neredeyse bir yıl olmuş', ikinci söylemde (12) *üç cıl ötüp ketiptir* 'üç yıl geçmiş' ifadeleriyle açığa çıkarır. Her iki söylemde de algısal delile dayalılığın gösterici (*deictic*) işlevi güçlü biçimde kendini hissettirir. Anlatı kahramanının yaptığı durum tespitinin bu örneklerde daha bariz oluşunda içerik kadar {-I}ptIr/{-U}ptUr} çekim işaretleyicisinin yüklemde 3. şahıs ile işletilmiş olması da etkilidir diye düşünüyoruz. Çünkü "şudur, budur, öyledir, böyledir, şöyle, öyle" gibi durum tespitlerini ve teşhisleri en çok 3. şahıs kullanarak yaparız:

(11) - Mina tayecemkine kelgenim cıl maalı boluptur. On altımda kelgem, bıyıl tuura on cetidemin. (Ömürbayev: 34) '- Teyzemin evine geleli işte neredeyse bir yıl olmuş. On altı yaşında gelmişim, bu yıl tam on yedideyim.'

(12) An-beri karağça üç cıl ötüp ketiptir. Bul üç cıl mundayınça bat ötkönü menen, bizdi tolgon canlıktardın, tolgon küröstördün üstünön çıgardı. (Ömürbayev: 80) 'Şura-bura derken üç yıl geçip gitmiş. Bu üç yıl bu kadar çabuk geçmiş olsa da, bizi bir dolu yenilik ve mücadeleyle karşılaştırdı.'

Akli idrakî delil tabanlı algısal delile dayalılıkta bazen de aşağıdaki söylemlerde olduğu gibi anlatı kahramanı ya da konuşucu 'ben bunu gördüm ve anladım' demek ister. Bu tarz algısal delile dayalılıkta da gösterici işlev ön plandadır. (13). söylemde yaşlı kadın, havaîliği ile ünlü dul bir hanımla evlenmek isteyen torununa, boşanıp köye geri dönen bu hanımla ilgili yeni algısını *toktolboptur* 'durulmamış' ifadesi ile dile getirir. Aynı söylemde anlatı zinciri içinde bilginin niteliğini takip etmek de ilginçtir; yaşlı kadın önce *kız kezinde şaykelen ele* 'kızken delişmendi' diyerek eski bilgisini ortaya koyar, ardından *toktolboptur* 'durulmamış' ifadesi ile yeni bilgisine işaret eder ve *al seni caş baladay oynotot* 'o seni küçük çocuk gibi oynatır' diyerek önceden kestirme ile geleceğe yönelik bir tahmin-varsayımda bulunur. Dinleyicinin hâlâ ikna olmadığını ortaya koyan *oynotup körsünçü* 'hele bir oynatsın da görsün' söyleminden sonra konuşmacı *anın üstünö al bedaba Serkebayevke küyöögö çıgam dep cüröt imiş go* 'hem de o iflâh olmaz Serkebayev'le evleneceğim diye dolaşmış ya' şeklindeki söylenti aktaran naklî delile dayalılığı kullanarak torununu ikna yönünde yeni bir gerekçe öne sürer:

(13) Kempir: - Kız kezinde şaykelen ele, erge tiyip, balaluu bolup da toktolboptur. Al seni caş baladay oynotot. Alişer: - Oynotup körsünçü... Kempir: - Anın üstünö, al bedaba Serkebayevke küyöögö çıgam dep cüröt imiş go? (Gaparov: 54) 'İhtiyar kadın: - Kızken delişmendi, kocaya varmış, çocuğu olmuş yine de durulmamış. O seni küçük çocuk gibi oynatır. Alişer: - Hele bir oynatsın da görsün... İhtiyar kadın: - Hem de o iflâh olmaz Serkebayev'le evleneceğim diye dolaşmış ya?'

4.3. {-GAN/-GON}

Algısal delile dayalılığın Kırgız Türkçesindeki dilbilgisel işaretleyicilerinden bir diğeri {-GAN/-GON} çekim işaretleyicisidir. Bu delile dayalılık işaretleyicisine F+{-GAN/-GON}+şahıs tarzındaki kuruluşlarda, söylemlerin alındığı kopusta sık sık rastlanmıştır. F+{-GAN/-GON}+şahıs tarzındaki kuruluşlar söylemlerde duyusal delil tabanlı ve akli idrakî delil tabanlı algısal delile dayalılığın örneklerini vermiştir. Eldeki örneklere dayanarak bu kuruluşların, daha çok olay kahramanının algısının “yazar” ağzından verilirken kullanıldığını söylemek mümkündür. İncelediğimiz söylemler arasında sadece iki tanesinde, (26). ve (27). söylemlerde ise F+{-GAN/-GON}+şahıs kuruluşu algının, algılayıcının doğrudan kendi ağzından verilmesinde kullanılmıştır. Bu söylemlerinse akli idrakî delil tabanlı algısal delile dayalılığın örnekleri olduğu dikkati çekmektedir. Duyusal delil tabanlı algısal delile dayalılığın diğer işaretleyicilerde olduğu gibi {-GAN/-GON} çekim işaretleyicisinde de en fazla örneği, görsel delil tabanlı algıda tespit edilmektedir. Aşağıdaki söylemler görsel delile dayalı algının örnekleridir. (14). söylemde anlatı kahramanı suda kendi aksini görür ve renginin solup yüzünün asıldığını algılar, anlatı kahramanının görsel delil tabanlı bu algısı “anlatıcı” ağzından *kagazday agartkan* ‘kâğıt gibi soldurmuş’, *kabağın suz kılğan* ‘suratını astırılmış’ kuruluşlarıyla yüzeye çıkar. (15). söylemde de anlatı kahramanı Koñurbay duyduğu gürlütüler üzerine çadırından dışarı çıkıp Togaygır’ı görür ve ardından da Togaygır’ın içinde bulunduğu vaziyeti görerek algılar. Koñurbay’ın görsel delil tabanlı bu algısı, okuyucu için Koñurbay’ın “iç sesi” gibi sezilen “anlatıcı” ağzı ile *kan bolgon* ‘kan olmuş’, *çañ bolgon* ‘toz olmuş’ delile dayalı ifadeleri ile açığa vurulmaktadır. Söylemde algılayıcının ilk algısının *sırta çıksa ... Togaygır turuptur* biçiminde *-ıtır* işaretleyicisi ile, ardından gelen ayrıntıların algılanmasının ise *kan bolgon*, *çañ bolgon* biçiminde *-gan* işaretleyicisi ile işaretlenmesi dikkat çekicidir. Aynı söylemde bilginin niteliği izlenecek olursa, Koñurbay’ın görsel algıyla edindiği yeni bilginin ardından, *aldırğan eken cilkını* şeklinde buna dayanan bir çıkarımsal delile dayalılığa gittiği görülür. Benzer durum (16). söylem için de geçerlidir:

(14) Kelin çeleklerin cerge koyup, karaköz başattın küzğü bolup, tüpsüz bolup memirep catkan betin tiktedi. Tübünön kök kumdardı çertip, bürtüp kaynap turgan tunuk başat kelindin sürötün özünö tarttı. Caş cubandın suluu cüzün sağınıç *kagazday agartkan*, kabağın *suz kılğan*. (SinganKılıç: 38) ‘Gelin kovalarını yere koyup, Karagöz pınarın ayna gibi, dipsiz, sessiz sakin yüzüne baktı. Dipteki gök kumları küçük vuruşlarla tane tane kaldırarak kaynayıp duran berrak pınar gelinin resmini kendine çekti. Genç kadının güzel yüzünü hasret kâğıt gibi soldurmuş, suratını astırılmışı.’

(15) Aybandan şaңduu Togaygır kanduu köbük çaçıp, Koñurbaydın altın türkük çatırının tuşuna barıp, oozdugun kemirip, ulam koşkurup koyup, çaraday bolgon tuyagı menen cer çaçıp turup aldı. Cer muştagan bul emne

dep, Koñurbay sırtka çıkısa, alagar köziün aksıyıp, ulutuna bışkırıp, Togaygır turuptur çatır tuşunda. Üstü-başı kan bolgon, kan aralaş cuurulup, kara-kızıl çañ bolgon. - A, aram ölgön Karagul, aldırğan eken cılkını! dep Koñurbay katuu kaygırıp turdu oşondo. (Cakıpbek: 318) 'Hayvanın şanlısı Togaygır kanlı köpük saçarak Koñurbay'ın altın direkli çadırının önüne gidip, gemini kemirip, durmadan tıksırarak çanak kadar olmuş ayaklarıyla yeri dövmeye başladı. Toprağı yumruklayan bu da ne diye Koñurbay dışarı çıktı ki, yuvasından fırlamış gözlerini hiddetle döndürüp iç çekip aksırarak Togaygır duruyor çadırın karşısında. Baştan aşağı kan olmuş, kana karışıp yoğrulup koyu kızıl toz olmuş. - Ah murdar ölen Karagul, kaptırmış demek sürüyü! diye Koñurbay fena kaygılandı o sırada.'

(16) Ne belden mertingen, ne atın aldında kalıp eki ayagı teñ sıngan. Çıdamkay eken, ontogon çok, eki közü çakçayıp, tigi atçan bet aldında turgan Şabdanga: "Sen! Sen attırdın, sen!" dep, özü tura kalgıday talpınıp kayra şalak etip çalkasınan tüşüp kaldı. (Baskın: 110) 'Hem belinden sakatlanmış, hem atın altında kalıp iki ayağını birden kırmuştu. Sabırlıymış, inlemedi bile, gözleri kocaman açılarak karşısında duran Şabdan'a: "Sen! Sen vurdurdun, sen!" deyip, kendi kendine kalkacak gibi çarpınıp yeniden küt diye sırt üstü serilip kaldı.'

Aşağıdaki (17). söylemde anlatı kahramanı Telegey'in görsel algısı (15). söylemdeki Koñurbay'ın algılayış zincirinin verilmesine benzer biçimde belli bir mantık sırası ile olur; anlatı kahramanı önce uzaktan gelenin bir kadın olduğunu, o yaklaşınca görmek suretiyle algılar, sonra da kadının vaziyetini gözlemlemek yoluyla algılar; onun bu görsel algıları kendi iç-sesiymiş gibi anlatıcı ağzından verilir. (18). söylemde de anlatı kahramanı ölen atının içinde bulunduğu vaziyeti onu gözlemlemek suretiyle algılar ve bu algıları F+{-GAN/-GON}+şahıs kuruluşu ile anlatıcı tarafından onun iç-sesi gibi yüzeye çıkarılır. Bu noktada, Kırgız Türkçesinde F+{-GAN/-GON}+şahıs kuruluşlarının daha çok gözlemlemek yoluyla edinilen bilgiye, başka bir deyişle bütünü değil, ayrıntıları algılamaya işaret ederken kullanıldığını iddia etmek ve bir gözlemsel algıdan bahsetmek yanlış olmayacaktır.

(17) Atçan buta atım kelip kaldı, ayal eken. Çoñ kursak toru bee minip, kurcun salıngan, kara barkut tıştağan kara körpö içik kiyip, kızıl şalı cooluktu basa salınıp alıptır. Azır ele bir samoor çaydı ceke içip attangansıp terdep turat. (Ömürbayev: 27) 'Atlı bir ok atımı mesafeye geldi, kadınımış. Koca karınlı doru bir kırağa binip, üstüne heybe koymuş, siyah kadife kaplanmış siyah kuzu derisinden kürk giyip, saçaklı kocaman bir kızıl yazmayı sıkıca örtünmüş. Daha demin bir semaver çayı tek başına içip öyle atlanmış gibi terleyip duruyor.'

(18) Tanabay ölgön attı karap turup, tañ kaldı: canıbardın arğanın! Gülsarı dalbas urup çatıp can bergen kalıbında moyunu keceyip, başı artka karay cabılğan. Caagında kara tak bolup cügöndün izi kalğan. Tört ayagı dört cakka traygan boyunça katıp kaldı. Çart-çart carılğan tuyaktarında çeşilip bütökön

takaları kaldı kıymılsız. Boldu! Emi kayta bu kayran tuyaktar cer baspayt, dübürt tögüp dañ salbayt. Boldu... Büttü... Ketiş kerek. Tanabay eñkeyip corgosunun muzdagan kabagın ukalap, közün captı, kökülünön bir tal kesip alıp, koyununa kattı, anan cügöndü aldı da, coluna tüştü. (Gülsarat: 263) ‘Tanabay ölen ata bakınca hayret etti: zavallı hayvan ne kadar da zayıflamıştı! Gülsarı çabalayıp can verdiği kalıpta boynu gerilmiş başı arkaya doğru bükülmüş. Çenesinde kara bir leke hâlinde gemin izi kalmış. Dört ayağı dört yana açılmış vaziyette katılıp kaldı. Yarık yarık yarılmış toynaklarında aşınmış nalları kaldı hareketsiz. Bitti! Artık bu sevgili toynaklar yer basmayacak bir daha, patırtı çıkarıp şen gürlütüler salmayacak. Tamam... Bitti... Gitmek gerek. Tanabay eğilerek yorgasının soğumuş göz kapaklarına dokunup gözlerini kapadı, kâkülünden bir tutam kesip koynuna sakladı, sonra dizgini çıkarıp aldı ve yola düştü.’

{-GAn/-GOn} çekim işaretleyicisi algısal delile dayalılığın gösterici işlevini F+{-GAn/-GOn}+şahıs kuruluşlarında bazen daha ön planda hissettiğimiz örnekler sunmaktadır. Aşağıdaki (19). söylemde anlatı kahramanları Tal-Çoku’ya ulaştıktan sonra etrafı gözlemek suretiyle algılar ve onların bu algısı anlatıcının mekânı tasvir etmesi için bir araç olur; *möngü baskan* ‘toktağan kar kaplamış’, *badal baskan* ‘fundalık kaplamış’, *çer baskan* ‘köknar ormanı kaplamış’ delile dayalı ifadeleri ile hem tespit-teşhis yapılmış hem de anlatı kahramanlarının gözlemsel bilgisine işaret edilmiştir. Anlatı kahramanları gözlemsel delil tabanlı bu yeni bilgilerine dayanarak *oorukka ılayık cer eken* ‘ordugâh için elverişli bir yermiş’ çıkarımsal delile dayalılığına giderler. (20). söylemde çocuk dürbününü gölün üzerine çevirerek onu baştan başa tarayıp gözlemek suretiyle ıssız olduğunu anlar ve bu algısına kendi idrak dünyasında dillendirdiği *een turgan* ‘ıssız duruyor’ ifadesi ile işaret ederken bir yandan gölün o anki durumunu tespit etmiş olur. (21). söylemde anlatı kahramanı Canıl’ın gözünden büyük annesiyle konuştukları ortama giren yabancı bir genç tasvir edilir; Canıl delikanlıyı önce görür, sonra da gözlemek yoluyla ondaki ayrıntıları algılar. Gözlemsel tabanlı algısını *kıstarıp koygon* ‘kıstırmış’, *öskön* ‘uzamış’ ifadeleri ile açığa vururken bir yandan da delikanlının durumunu teşhis etmiş olur.

(19) Dağı da bir kün, bir tün col cürüp, tört baatır Tal-Çokuga tayandı. Çokusun *möngü baskan*, ötögü cıbt-cılga say bolup taram-taram taralıp akkan suu. Suu ceegin *badal baskan*, boor-kaptalın karagay *çer baskan*, oorukka ılayık cer eken dep, baatırlar tamşanıştı. Çokunu ördöp çıgıp, möngünün tübünö takalgan cerde taypañ tektir bar eken, oşeerden alıs terebel büt alakanga salganday körünöt. (Cakıpbek: 399) ‘Bir gün, bir gece daha yol gidip, dört bahadır Tal-Çoku’ya ulaştı. Zirvesini toktağan kar kaplamış, eteği cılga-cılga nehir yatağı olup iplik-iplik akan su. Su kıyısını fundalık kaplamış, yamaçlarını geçit vermez köknar ormanı kaplamış, ordugâh için elverişli bir yermiş diye bahadırlar pek beğendiler. Yukarıya zirveye doğru çıkarken toktağan karların dibine yakın yerde yassı bir tepe var, oradan uzaktaki dört

bir yan avuç içine almış gibi görünmekte.'

(20) Mektepti aylandıra karap çıkkan soñ, bala dürbüsün kayra kölgö burdu. Köl beti canağısında ele een turgan. Ak keme ali körünböyt. (AkKeme: 285) 'Mektebe çepeçevre bakıp bitirdikten sonra, çocuk dürbününü yeniden göle çevirdi. Gölün yüzü tıpkı deminki gibi ıssızdı. Ak gemi hâlâ görünmüyor.'

(21) Uşu tapta bir dardaygan çoñ cigit kirip kelet. Kiygeni koldo iylenen teri kamzir, teri şım; başında eski kalpak, butunda ultarma çarık. Beline coon çılbr orop, çoñ aybaltanı kustarp koygon. Sakal, murutu öskön. (Gaparov: 53) 'Bu sırada iri yarı bir delikanlı girip gelir. Giydiği, elde sepilenmiş deri üstlük, deri pantolon, başında eski kalpak, ayağında dikme çarık. Beline kalın bir urgan dolayıp kocaman nacağı kıstırmış. Sakalı bıyığı uzamış.'

Aşağıdaki söylemlerde ise algısal delile dayallığın gösterici işlevi çok daha barizdir. Çünkü bu söylemlerde gözlemsel algının sahibi olan anlatı kahramanları görünmemektedir. (22). söylemde etrafın durumu Toktogul'un, (23). söylemde ise kumandanın görünüşü, askerlerinin gözünden tespit edilmiştir. Bu durum bize gösteriyor ki, algısal delile dayallığın sarıh biçimde anlaşılması algılayıcının ortada ve görünür olmasına sıkı sıkıya bağlıdır:

(22) Aşuunun ayrı belinde möngü ali kasaba bolup catkan boydon eken. Emi gana kar cukara baştap, tünü tonso da, kündüz közdün çaşınday tımızın tübünön möltüldöp erip, kumduu çap cerleri alatelek bolup karayıp, açıla baştağan. Tiri can ali aşpagan, kanatı talıp kono kalgan kuştun izi tüspögön. (Kelkel: 229) 'Geçidin ikiye ayrılan sırtında kar hâlâ yığın olduğu vaziyette duruyordu. Daha yeni incelemeye başlayan kar, geceleri donsa da, gündüz göz yaşı gibi gizlice dibinden ışıldayarak eriyip, kumlu kıraç etekler alacalı biçimde kararıp açılmaya başlamıştı. Henüz bir canlı aşmamış, kanadı yorulup konuveren bir kuşun izi düşmemiş.'

(23) Közdörü kantalap, ireñi kubarıp, bırıñı köböyüp, uykudan cüdögön. Anın üstünö, eki iyninen ceñsiz karala kımkap akboz argımaqtın düñküygön soorusuna çubalıp, kölbüp basıp dağı körümsüz kılıp salgan. (SınganKılıç:16) 'Gözleri kanlanmış, rengi sararmış, yüzündeki kırışıklıklar çoğalmış, uykusuzluktan hâlsiz düşmüş. Üstüne üstlük iki omuzundan sarkan alacakaralı kolsuz kemha kumaş akboz argımağın (argımak 'üstün özelliklere sahip en iyi cins at') kocaman sağrısına sürünüp salınarak onu daha da biçimsizleştirmiş.'

(24). ve (25). söylemlerde ise F+{-GAN/-GON}+şahıs kuruluşu ile verilen işitsel delil tabanlı algısal delile dayallık örnekleri görülmektedir. (24). söylem yukarıda söz ettiğimiz sebeple; anlatı kahramanı Şarapat bizim seçtiğimiz söylem parçasında görünür olmadığı için açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Gecenin ortasında birkaç saat önce de kapı önüne çıkıp etrafı gözlemleyen anlatı kahramanı bu ikinci çıkışında gözlemlediği değişiklikleri kendi idrak dünyasında dillendirir; daha önce dinmek bilmeyen kurbağanın sesi artık kesilmiştir. Şarapat bunu ortalığı dinlemek suretiyle

algılar ve *kurbaka tınğan* 'kurbağa susmuş' ifadesinde işitsel delil tabanlı algısal bilgisini açığa çıkarır. (25). söylemde ise anlatı kahramanı Edigey görünür ve ortada olduğundan ne böyle bir açıklamaya gerek vardır ne algılayıcının kimliği konusunda bir bulanıklık vardır. Anlatı kahramanı kapıldığı kaygılı düşüncelerden birden sıyrılıp kendine gelir ve etrafını gözlemler; düşünürken bir süreliğine koptuğu gerçek dünyada yokluğunda ne olup bittiğini kavramaya çalışır, bu bir bakıma yeniden şuurlanma sürecinde cenazeyi defnetmeye birlikte geldikleri traktörlerin çoktan gözden yitip, seslerinin duyulmaz olduğunu fark eder. Buna *doosu basılğan* 'sesi kesilmiş' işitsel delil tabanlı algısal delile dayalılığı ile işaret eder. Algısal tabanlı bu yeni bilgisi onu *çaştar cönöp bergen eken da* 'gençler yola koyulmuş demek ki' çıkarımsal delile dayalılığına götürür:

(24) Tolukşugan ay nebak batış cakka oop, süyrölgönsüp çubalıp catkan sargılı çarım bulutka aralap kalğan eken. Cer küngürt, kurbaka *tınğan*. Tünkü sırımın celge te şınğa terektin başı gana akırın şuuldayt. (Kelkel: 192) 'Dolunay çoktan batıya doğru ağıp, sürüklenircesine ilerleyen sarımtırak bulutun arasına girmişti. Ortalık karanlık, kurbağa susmuş. Gecenin serin esintisinde sadece uzun kavağın başı yavaşça hışıldıyor.'

(25) Uşul kıcaalat oylorgo cömülgön Edigey bir maalda tuş-tarabın karandı. Terebeli tuncuragan erme çöl. Malakumduu çaptın coşo boor carlarının teskey kaptalına keç beşimdin ala kölökösü tüşö baştaptır. Traktorlordun aldagaçan karaanı öçüp, *doosu basılğan*. Çaştar cönöp bergen eken da. Sarı-Özöktün tarcımal-tarihün bilgendedin en akırkısı Kazangap mına kıyrsız cöldün ortosunda, çarı üyülgön topuraktın astında, car başındağı mürzödö catıp kaldı. (KılınKBK: 323) 'Bu huzursuz edici düşüncelere batmış olan Edigey bir an etrafına bakındı. Dört bir yanı sessiz ıssız bozkır. Malakumlu yamacının kırmızı bağırılı yarlarının kuzey yüzüne akşamın alaca karanlığı düşmeye başlamış. Traktörlerin karaltısı çoktan kaybolup, sesleri duyulmaz olmuş. Gençler yola koyulmuş demek ki. Sarı-Özök'ün tarihini, tercümeihâlini bilenlerin en sonuncusu Kazangap işte şu uçsuz bucaksız bozkırın ortasında, yeni yığılmış toprağın altında, yar başındaki mezarda yatıp kaldı.'

Aşağıdaki (26). söylem parçasında anlatı kahramanı Bermet, oda arkadaşının uyarması ile içinde bulunduğu duyguların aşk olduğunu keşfeder, başlangıçta bunu fark etmemiş olduğunun bilincine varır. Aklî idrakî delil tabanlı bu algısını *bayka* "fark etmek, anlamak" idrak fiili aracılığı ile *baykağan emesmin* 'fark etmemişim' şeklinde açığa çıkarır. Algısal tabanlı bu yeni bilgi, olay kahramanı Bermet'i *süyüü degen akırındap ösöt turbaybı* 'demek aşk yavaş yavaş büyürmüş' çıkarımsal delile dayalılığına taşır. Buraya almadıklarımız da dâhil olmak üzere incelediğimiz geniş söylemler toplamı içinde *-gan* çekim işaretleyicisinin, F+{-GAN/-GON}+şahıs kuruluşunda algısal delile dayalılığına işaret ederken, 1. şahısta kullanıldığı tek örnek de bu örnektir:

(26) - Men özümdün süyö turganımdı murun baykagan emesmin. Süyüü degen akırındap ösöt turbaybı! (Abdukaimov: 260) ‘- Ben âşık olacağımı önceden fark etmemişim. Demek aşk yavaş yavaş büyümüş!’

(27). söylemde de *-gan* işaretleyicisi olay kahramanının ağzından kullanılmıştır. Örnekte, Rus işgali öncesi keşif için kuzey Kırgızistan’a gelen “coğrafya cemiyeti üyesi”, uyarı üzerine atlarına ekini tepeletip yedirmelerinin hata olduğunu kabul edip bunu *çm* ‘doğru’ onay sözü ve *kişicilik bolboy kalgan* ‘nezaketsizlik olmuş’ şeklindeki akli idrakî delil tabanlı algısal delile dayallıkla yüzeye çıkarmıştır:

(27) - Çın ele korukçular eken, dedi tilmer, nege deyt, egindi tebelep, atınarga cedirip turasınar deyt, bu bir beçaranın aşığı go deyt, uşu kişicilikke catabı deyt bu balakay! - Çın, dedi “geografiya koomunun müçösü”, kişicilik bolboy kalgan, ayt, kıstalıştan, keçirim bolsun, az-zır buudaydan çıgıp ketebiz! (Baskın: 8) ‘- Gerçekten de çiftçilermiş, dedi tercüman, niye diyor, ekini tepeleyip, atınıza yediriyorsunuz diyor, bu bir bîçarenin aşlığıdır diyor, bu insanlığa sığar mı diyor bu çocukcağız! - Doğru, dedi “coğrafya cemiyeti üyesi”, nezaketsizlik olmuş, söyle, sıkışıklıktan, kusura bakmasın, buğdaydan şimdi çıkıp gidiyoruz!’

4.4. eken

Kırgız Türkçesinin en sarıh ve en çok kullanılan delile dayallık işaretleyicisi *eken* ek-fiil parçacığdır. Duyusal delil, duyumsal idrakî delil ve akli idrakî delil tabanlı bütün algısal delile dayallıkların ifadesinde de kullanılabilen *eken* ek-fiil parçacığının en yaygın kullanım bulduğu kuruluşlar *İ eken*, *İ bar eken*, *İ çok eken* ve *F+{-GAN/-GON}* *eken+şahıs* kuruluşlarıdır. İsim cümlelerinde *İ eken* yapısı en yaygın kullanımdır. *İ bar eken*, *İ çok eken* tarzındaki kuruluşların kullanımı nispeten seyrek. Fiil cümlelerinde *F+{-GAN/-GON}* *eken+şahıs*’lı yapılar yanında, *F+{-At/-Ot/-yt}* *eken+şahıs* kuruluşlu yapılar da algısal delile dayallığı göstermekte kullanılsa da, bunlar daha azdır. *F+{-At/-Ot/-yt}* *eken+şahıs* kuruluşlarının daha çok çıkarımsal delile dayallığın yaygın işaretleyicisi olduğunu söylemek mümkündür. Diğer işaretleyicilerde olduğu gibi *eken* ek-fiil parçacığında da duyusal delil tabanlı algısal delile dayallığın en çok örneği, görsel delil tabanlı algıda ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki (28). söylemde anlatı kahramanı Temir, daha çok uzaklarda iken ne olduğunu seçip anlamaya çalıştığı karaltıların göç olduğunu yazarın anlatısı üzerinden görerek algılar ve bu görsel algı tabanlı bilgisini *köç eken* ‘göçmüş’ ifadesi ile delillendirir:

(28) Karaandardın kuyruğu üzüölö koyboy, kumurska bolup sap tartıp, akırın cılıp, birde böksögö kire körünböy ketip, kayra çubalıp çıgıp, iyirilip, ulam berilep, karaandar çojoyup, ulam cakındap kele berdi. Köç eken. Temir kolun çekesine alıp köp tiktedi. (SinganKılıç: 272) ‘Karaltıların ucu kesilmiyor, karınca gibi sıraya dizilip, yavaş yavaş ilerleyerek bazen yamaçta görünmez oluyor, sonra tekrar peşpeşe kıvrılarak gitgide büyüyor, yaklaşıyordu. Göç

imiş. Temir elini alınca koyarak uzun uzun seyretti.'

Aşağıdaki (29), (30), (31). söylemlerde ise *İ eken* kuruluşlarında algısal delile dayalılığın gösterici (*deictic*) özelliği çok daha bariz hissedilmektedir:

(29) Anıça bir top atçan köründü. Abil biy, dağı eki-üç kadırluu adamdar eken. (SınganKılıç: 323) 'O sırada bir grup atlı göründü. (Gelenler) Abil Bey ve daha iki üç itibarlı kişiydi.'

(30) Kudu palkovnik Zimmermandın çatırının eşigine, çın ele ölük eken öñörülgön. Eki uluktun ayak aldına sulatıp catkıp koydurdu Tezek. Taandı palkovnik, bu bayacı "kübö" dölöngüt eken. (Baskın: 45) 'Tam Albay Zimmerman'ın çadırının kapısına, gerçekten de ölüymüş at üstünde getirilen. İki komutanın ayaklarının dibine uzatıp yatırttı Tezek. Tanıdı albay, bu geçenki "şahit" Dölöngüt'ü.'

(31) Edigey kayıktan suu tolturulgan çon çanaçtı süyröp çıktı da, altın mekreni suusu menen ceektegi şağılga töktü. Çon balık eken. Bakubat, suluu balık eken. Altın kuyruğu menen kuturganday cer çapkılap, bir iyilip, bir tüzölüp, nımduu mayda şağıldı narıdan-beri çacıp möñküçök atıp, kızgılı oozun çon açıp, denizge umtulata, öz düynösünö, öz tolkundarına cütkünöt. (KılımlıKBK: 228-229) 'Edigey kayıktan su dolu büyük bir tulumu sürüyüp çıkardı ve altın mekreyi suyuyla birlikte kıyıda çakıllara bıraktı. Büyük bir balıktı. Kuvvetli, güzel bir balıktı. Altın kuyruğuyla kudurmuş gibi yeri dövüp, bir eğilip bir düzelip, küçük ıslak çakılları bir öteye bir beriye saçarak sıçrayıp, pembe ağzını kocaman açıp, denize atılmaya yelteniyor, kendi dünyasına, kendi dalgalarına kavuşmaya uğraşıyordu.'

Değerlendirilen malzeme *eken* ek-fiil parçacığının görsel delil tabanlı algı dışında koklama, tatma, işitme ve dokunma delil tabanlı örneklerini de vermiştir. Bunlardan sıklık bakımından görsel algı tabanlı delile dayalılığı işitme ve dokunma delil tabanlı algı izlemiştir. Aşağıdaki söylemlerden (32). koklama, (33). tatma, (34). işitme, (35). dokunma duyularının delillendirmeye kaynak olduğu örneklerdir:

(32) İsa-owliya küymönüp, çekesin altın menen çegelegen, tübü çunkur, kiçinekey çöyçökkö kumuradan birdemeni kuya baştadı. İshak karagan çok. Cıtınan sezdi, şarap eken. Taza bışkan cüzümdön açıtıp, üstünö birtike süt tamgızıp koyuşat da "musallas" deşip, atın burup alışıp, ordonun öto takıba adamları da içe berişet. Şarap künö, musallas bolgondo soop imiş. (SınganKılıç: 482) 'İsa-Evliya öte yanına dönerek kenarı altın yaldızlı, dibi çukur, küçük bir kâseye testiden bir şey doldurmaya başladı. İshak bakmadı. Kokusundan anladı, şaraptı. Yeni olmuş üzümünden mayalayarak, üstüne bir parçacık süt damlatır ve "musallas" diyerek adını değiştirdikten sonra sarayın bir hayli takva sahibi adamları bile içiverir. Güya şarap günah, musallas olunca sevapmış.'

(33) Suusar: - (suunu içkenden kıyın) Oh, abdan şirin eken suu. Muzdaktığın ayt... Kimdin suusu dedin? (Gaparov: 79) 'Suusar: - (suyu içtikten sonra) Oh,

çok tatlıymış su, buz gibi oluşuna da bir bak... Kimin suyu dedin?’

(34) Kurkuygan arık neme, başçısı oşol sıyaktuu, unçukpay kelip, Toktoguldun komuzun belinen aldı da, tepkesin koyup, kınğıratıp körüp: - Bura komuz eken, özü ele süylöyt munday komuz, dep Toktogulga zaar közün tikti kayra. - Komuz bilek okşoysuñ a? dep koydu Toktogul atayı kepke tartmakka. - Kınğıratçu elek bir ubakta... (Kelkel: 445) ‘Upuzun kupkuru bir şey, elebaşları o gibi, konuşmadan gelip, Toktogul’un komuzunu belinden alıp köprüsünü koyup tıngırdattıktan sonra: - Amber komuzmuş, kendi kendine bile söyler böyle komuz, diyerek Toktogul’a kötü gözlerini dikti yeniden. - Komuz biliyor gibisin ha? dedi Toktogul konuşmaya çekmek için mahsus. - Tıngırdattırdık bir vakitler...’

(35) Bir ubakta esine keldi, cer karangı eken, eti çyırığıp, tişi şakıldap ketti. Tüyşölö küüldöp muzdak şapata koştóp dayra agıp catat, terebelde tiri can çok. Ok tiygen kaptalın kolu menen basıp, bir kolu menen cer tayanıp, öçöyüp ordunan öydö bolup, suuga çılanıp zıngırıp oor bolup kalgan çon ötüğün çeçti, anan köynögün ayrıp caraluu kaptalın tanımakka araket kılıp, birok şayı oop, oşol dardaygan boydon kumdun üstünö catıp kaldı. Kündüz aptap singen mayda kum çipçiluu eken, anı sayın canın cer tarttırıp, mağdıratıp ciberdi. (Kelkel: 460) ‘Bir vakit kendine geldi, ortalık karanlıktı, soğuktan vücudu titreyip dişleri takırdadı. Bir yandan bir yana gürleyip soğuk şapırtı eşliğinde nehir akmakta, etrafta bir tek canlı yok. Mermi değen böğrünü eliyle bastırıp, bir eliyle toprağa dayanıp bükülerek yerinden doğrulup, suda iyice ıslanıp adamakıllı ağırlaşan koca çizmelerini çıkardı, sonra gömleğini yırtıp yaralı böğrünü bağlamaya gayret etti, ancak mecali yetmeyip o dev gibi hâliyle kumların üstüne yatıp kaldı. Gündüz güneş sinmiş ince kum sınısıcakmış, gittikçe toprağa yapışıp sızıp kaldı.’

Kişinin uykudan uyanıp gördüklerinin “düş” olduğunu anlaması da şuurun fizyolojik ve psikolojik yönlerinin bir arada işleyerek olan biteni idrak etmesi ile ilgilidir. (36). söylemde olay kahramanı Kurmancan Datka rüyasını sabah oğluna anlatırken uyanıp gördüklerinin rüya olduğunu anlayışını *tüşüm eken* ‘düşümmüş’ diyerek duyumsal idrakî delil tabanlı algısal bilgisine işaret etmiştir:

(36) “Ne keçiktiniz, datkam ay?...” dep, cürögüm kubanıçka tolup, kubanıçtan ıyladım... Anan... it ürdübü, işi kılıp, bir şarpadan oygonup kettim, tüşüm eken... (Kelkel: 218-219) “Ne geciktiniz datkam oy?” deyip, yüreğim sevinçle dolarak sevinçten ağladım... Sonra... it ürdü mü, her ne olduysa, bir gürültüden uyanıverdim, düşmüş...’

Aklî idrakî delil tabanlı algısal delile dayalığın *İ eken* kuruluşunda buraya aldıklarımız dışında da pek çok örneği tespit edilmiştir. Aşağıdaki (37). söylemde konuşucu, sağlığın ne büyük bir zenginlik olduğunu ve aynı zamanda insanın sağlıklıyken bunu hiç kaybetmeyeceğini sandığını, âdeta kibir içinde bulunduğunu hastalandıktan sonra anlamış ve aklî idrakî delil tabanlı bu algılarını *soočuluk döölöt*

eken 'sağlık zenginlikmiş', *köpkönçülük eken* 'kibirli' ifadeleriyle yüzeye çıkarmıştır. (38). söylemde ise anlatı içinde konuşucu durumundaki Zatayeviç, Toktogul'un ezgilerini notaya geçirmenin ne kadar zor olduğunu bunu yaparken anlamış ve aklı idrakî delil tabanlı bu algısını Toktogul'a *ötö kıyın eken* 'çok zormuş' diyerek açığa vurmuştur:

(37) - E-e... Canıñ soo çakta, tuğan mınday tursun, bir kudadın özü da eske kelbeyt tura, dedi kınkıstay, tamşana, sooculuk döölöt eken, köpkönçülük eken... Soo çakta a-bu deşet, kaçan canga cabır tüşüp, kara başka küç kelgende, alıs menen cakındın ortosu çenelip, kastın, dostun kadırı bilinet eken, Teñirberdi ake. (SinganKılıç: 291) ' E-e... Sağlıklıyken akraba bir yana bir Allah bile akla gelmezmiş, dedi inleyip ağzını şaklatarak, sağlık zenginlikmiş, kibirli... Sağlık varken şu-bu denir, ne zaman ki can eziyet çekip, baş dara düşünce uzakla yakının arası ölçülüp, dostun düşmanın kadri anlaşılıyormuş, Teñirberdi Ağa.'

(38) Toktoguldun sabırı suzdana tüşkönün körüp, dilgir Zatayeviç ordunan tura kaldı: - Kapa bolboñuz, dastandarıñız da cazilat, kapa bolboñuz. Mına, küünü notaga tüşürüş ötö kıyın eken, oşentse da koldon kelgenin notaga cazıp, biz ulut üçün çon kızmat ööp koygonubuzdu sanaamda sezip kubanıp turam Toktogul Satılganoviç. (Kelkel: 559) 'Toktogul'un sabırsızlanmaya başladığını görerek, hâlden anlayan Zatayeviç yerinden kalkıverdi: - Endişelenmeyiniz, destanlarıñız da yazılacak, üzümeyiniz. İşte, ezgiyi notaya geçirmek çok zormuş, öyle olsa da elimizden geldiği kadarının notasını çıkarıp, millet için büyük bir hizmet gördüğümüzü benliğimde hissedip sevinmekteyim Toktogul Satılganoviç.'

Algısal delile dayalılığın işaretlenmesinde *İ bar eken* ve *İ çok eken* kuruluşları da Kırgız Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Malzemede yer alan söylemlerde bu kuruluşların örneklerine bakıldığında *İ bar eken*'in daha çok aklı idrakî delil tabanlı algının işaretlenmesinde, *İ çok eken*'in ise görsel duyu tabanlı algısal delile dayalılığın ifadesinde kullanıldığı dikkati çekmektedir. *İ bar/cok eken* yapısında *İ eken* kuruluşu ile yapılan cümlelerden farklı olarak nesne ya da olgunun kendisinin algılanmasından çok varlığı ya da yokluğunun algılanıp tespit edilmesi önem kazanır. Söylem örneklerinden çıkan başka bir sonuç da somut nesne ya da varlıkların duyusal delil yoluyla, soyut olgu ya da varlıkların ise aklı idrakî delil yoluyla algılandığıdır. Somut nesnelerin varlığının veya yokluğunun algılanması büyük ölçüde görme duyusuyla olmaktadır. Aşağıdaki (39). söylemde Toktogul'un gözünden verilen olay zincirinde, ellerine esir düştükleri haydutların onları götürdükleri yerde içdenin dibindeki su kaynağının varlığına *ciydenin tübündö başat bar eken* 'içdenin dibinde kaynak varmış' sözleriyle işaret edilir. Su kaynağı oraya giden Toktogul ve diğerleri tarafından görerek algılanmıştır:

(39) Bir az uzay barışıp, kömüskö cerdegi calgız tüp cigdege imerile aldınkıları

toktoy kalıştı. Ciydenin túbündö başat bar eken, baarı attarınan tüşö suuga umtulup, biri koçuştap, biri cata kalıp suu içe baştaştı. (Kelkel: 444) 'Biraz uzaklaşıp, kuytu yerdeki tek başına duran iğdeye bakıp öndekiler durdular. İğdenin dibinde kaynak varmış, hepsi atlarından inip suya atılıp, kimisi avuçlayıp, kimisi yüzükoyun yatıp su içmeye başladılar.'

Aşağıdaki (40). ve (41). söylemlerde ise nesne ya da kişilerin yokluğu algılanmıştır. (40). söylemde özellikle aranıp bulunması beklenen bir nesnenin yokluğunun algılandığı görülmektedir; anlatıda konuşucu durumundaki Rus müfreze amiri Korşunov, göç sırasında Kurmancan Datka'nın gelini Asel Hanım'ın sandığını bir ihbar üzerine arar ve hiçbir şey olmadığını, yani aradığı suç teşkil edecek nesnenin yokluğunu görmek, başka bir deyişle onu görmemek yoluyla algılar ve görsel delil tabanlı bu duyuşsal algısını *eçteme çok eken* 'hiçbir şey yokmuş' ifadesi ile çaresizlik içinde açığa vurur. (41). söylemde ise kişilerin yokluğu algılanmıştır; anlatı kahramanı Er Eşim ve karısı yolculukları sırasında durakladıkları bir köyde ilk gördükleri eve girerler, ancak içeride ocak yanıp yemek pişmesine rağmen o sırada kimse yoktur. Er Eşim ve karısı bu yokluğu içeriye görmek yoluyla algırlar. Görsel delil tabanlı bu algılarını kendi idrak dünyalarında *eç kim çok eken* 'hiç kimse yokmuş' ifadesini akıllarından geçirmek suretiyle yüzeye çıkarırlar:

(40) Eki sandıktan teñ zayıptın mayda buyumu, kiyiminen bölök eçteme tabılbay şemi taya tüşkön poruçık Korşunov: - Nu, eçteme çok eken, emi kete bersenjer bolot, dep, tıyaktan katuu kelatkan Akbalbandı toso bastırdı. (Baskın: 255) 'İki sandıktan birden ufak tefek kadın eşyası ve giyiminden başka hiçbir şey bulunmayıp rezil olan amir Korşunov: - E, hiçbir şey yokmuş, artık gidebilirsiniz, deyip öteden hışımla gelen Akbalban'a doğru at sürdü.'

(41) Üygö kirişti. Eç kim çok eken. Oçokto arça otun çırt-çırt küyüp, kazanda boroktop birdemenin eti kaynap catat. (SunganKılıç: 393) 'Eve girdiler. Hiç kimse yoktu. Ocağa ardıç odunu çıtırdayarak yanıyor, kazanda fokurdayarak bir şeyin eti kaynıyordu.'

Soyut varlık ya da olguların varlığı ve yokluğu ise yukarıda belirtildiği gibi muhakeme etme yoluyla yani aklî idrakî delillere dayanarak olmaktadır. (42). söylemde savaştan önce her boyun ve komutanın askerlerini kontrol eden Manas, Camgırçı'nın komutanı olduğu askerler arasında bozuk düzenin varlığını onların hâl ve tavırlarını muhakeme etmek suretiyle anlayıp algılamıştır. Kuşkusuz bu algının temelinde görsel delil de vardır, ancak algılayıcı *aleşem tartip bar eken* 'bozuk düzen varmış' diye aklından geçirirken 'ben bunu gördüm ve algıladım' demek ister:

(42) Cerden cerdi kızıdırıp, koldon koldu sızdırıp, Töştüktün kolun sındadı. Neçen soğuş körüp, kan keçip cetilgen er Töştüktün kol teskeşi mıktı eken. Andan arı Camgırçının kolun sındadı. Bazardan keke catkansıp, dağı ele aleşem tartip bar eken. Muzburçak kolun aralap, kobur sözü köp eken, eenbaş öskön el eken dep öttü. (Cakıpbek: 373) 'Her yeri tek tek dolaşıp, kolları gözden

geçirip, Töştük'ün askerlerini yokladı. Sayısız savaş görerek kan üstünde yetişen Er Töştük'ün asker tertibi sağlamış. Ondan sonra Camgırçı'nın kolunu sınadı. Pazardan geliyormuş gibi hâlâ daha bozuk düzen var idi. Muzburçak'ın askerleri arasından geçip lâkırdısı çokmuş, başıboş yetişmiş halkmış dedi.'

F+{-GAN/-GON} *eken*+şahıs kuruluşları da Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığın işaretlenmesinde çok sık kullanılır. Bu kuruluş daha çok süren bir olayın algılanması söz konusu olduğunda kullanılmaktadır. Tamamlanmış bir hareketle süren bir olay algılanıyorsa o zaman algısal delile dayalılığın gösterici işlevi ön plana geçmektedir. Daha yalın bir anlatımla {-GAN/-GON} *eken* yapısının TTü. *-makta veya -yordu* yerine *-mıştı* ile karşılandığı durumlarda algısal delile dayalılığın gösterici işlevi daha bariz hissedilmektedir. Bütün diğer işaretleyicilerin duyusal delil tabanlı algısal delile dayalılık örneklerinde olduğu gibi F+{-GAN/-GON} *eken*+şahıs kuruluşlarında da en çok örneğin görsel delilde ortaya çıktığı gözlenmektedir. Aşağıdaki (43). söylemde anlatı kahramanı Kaçike ağır yaralıyken uykudan uyanıp etrafına bakar ve pencereden titrek ışıklarıyla güneşin değiştiğini görmek suretiyle algılar. Kaçike'nin görmeye dayanan duyusal delil tabanlı bu algısı yazar ağzından *kün balpıldap tiyip turgan eken* delile dayalılık ifadesiyle açığa vurulur. Burada da *-gan eken*'in ilk algıda değil ayrıntıların algılanması sırasında kullanıma girdiğini söylemek yanlış olmasa gerek:

(43) Kaçike katuu uykusunan oygondu. Katuu kendir matrats arkasına cabışıp kalgansıp, kıymılday albay, tegeregin karadı. Üy için kızgılt nur çalıp, kapkağı açılğan terezeden kün balpıldap tiyip turgan eken. Eşıktin bosogosuna cölönüp, ertelep mañdayına tıñş kire baştağan sargayınkı kız, kürküröp küyüp catkan meşke karap, tereñ oygo ketkensip, telmirip turat. (Abdukaimov: 140) 'Kaçike ağır uykusundan uyanı. Sert kendir yatak sanki sırtına yapışmış gibi kimıldayamadan çevresine bakındı. Evin içine kızıl bir aydınlık vurmuş, kapağı açılmış pencereden titrek ışıklarıyla güneş değişiyordu. Kapının kenarına dayanmış, genç yaşta alında kırışıklıklar belirmeye başlayan sarı kız, gürüldeyip yanan sobaya bakarak derin düşünceye dalmış gibi gözlerini kırpmıyor.'

Aşağıdaki (44). söylemde ise Tanrı Dağları üzerinden Kırgızistan'dan kaçmaya çalışan olay öznesi Kalkoco duyduğu şiddetli gürültü üzerine önce *aşuunun belin toskon eken* 'geçidin belini tutmuşlar anlaşılın' biçiminde tahmin-varsayım tabanlı bir çıkarımda bulunur. Ardından gürültünün geldiği yöne dönüp bakarak üzerlerine çığ düşmekte olduğunu görerek fark eder, onun görsel delil tabanlı bu algısı yazar ağzından *kar köçkü kaptap kelatkan eken* 'çığ kaplayıp geliyordu' delile dayalı ifadesi ile açığa çıkarılır:

(44) Köz irmem bolboy üstü caktan tars şookum çıktı. Oşo zamat "İ, aşuunun belin toskon eken!" degen küyütlük oy zıp etip, Kalkoco selt karap, üröyü

uça oozu açılğan boydon nes boldu. Kudu üydöy türmöktölüp, kar köçkü kaptap kelatkan eken. (Kelkel: 443) ‘Göz açıp kapamadan üst taraftan şiddetli bir gürlütlü çıktı. O an “Geçidin belini tutmuşlar anlaşılın!” diyen bunaltıcı düşünce birden aklına gelerek Kalkoco süratle dönüp baktı, aklı çıkıp ağzı açılmış vaziyette dona kaldı. Tıpkı ev gibi yuvarlanarak çığ kaplayıp geliyordu.’

Aşağıdaki (45), (46), ve (47). söylemlerde F+{-GAN/-GON} *eken* kuruluşlarının bulunduğu örneklerin daha çok algısal delile dayallığın gösterici işleviyle öne çıktığı dikkati çekmektedir. Çünkü yine süren bir olayın algılanması söz konusu olmakla birlikte bu kez tamamlanmış bir olayın sürmesi algılanmaktadır. (45). söylemde Rus müfrezesinin amiri Korşunov gözüyle Asel Hanım’ın göçü algılanmaktadır. Asel Hanım’ın göçünün başına geçmesi hareket olarak tamamlanmıştır fakat bir olay olarak hâlâ devam etmektedir. Korşunov işte bunu görerek algılar ve onun görsel delil tabanlı bu duyuşsal algısı *baştağan eken* ‘başına geçmişti’ delile dayalı ifadesinde açığa çıkar. (46). söylemde de Frunze’nin gözünden Ala-Too gözlemlenmek suretiyle algılanmıştır. Söylemin başında verilen *dağı közgö tartıldı uluu too* ‘yeniden görünür oldu ulu dağ’ ifadesinden de anlaşıldığı üzere Frunze ve yanındakiler at üstünde giderlerken coğrafî koşullardan dolayı ulu dağ bir müddet görünmez olmuştur. Frunze’nin onu göremediği bu zaman zarfında dağın görüntüsü değişmiş, belirsizleşerek rengi gökyüzüyle bir olup durulmuştur. Olup bitmiş olan bu değişim hâlen sürmektedir. Frunze öncekiyle şimdi arasındaki bu farkı dağ gözleyerek algılamıştır. Onun görsel delil tabanlı bu algısı yazar ağzından *küngürttönö önü asman menen birdey bolup, tunup kalğan eken* ifadesi ile işaretlenmiştir. (47). söylemde ise algılayıcı Kurmancan Datka’dır. Biri oğlu, diğeri en iyi adamı, iki kişinin Rus işgali sırasında asılmasına şahit olurken, onların içinde buldukları vaziyeti de gözlemlenmek suretiyle algılar. Görsel delil tabanlı bu algı onun idrak dünyasında *çaç ösüp, sakal irettelbey kadırese cüdöp kalışkan eken* delile dayalı ifadesi ile yüzeye çıkar. Mahkûmların saçlarının uzayıp, sakallarının düzeltilmeyip adamakıllı bîtap düşmeleri algılama öncesinde tamamlanmış fiillerdir, ancak bu durumları algılama sırasında sürmektedir. Bu yüzden algının işaretlenmesi gösterici işlevin ön plana çıkmasıyla olmaktadır:

(45) Köç aldı köründü bir ubakta. Öz köçün Asel ayım özü baştağan eken. (Baskın: 253) ‘Göçün önü göründü bir zaman sonra. Kendi göçünün başına Asel Hanım kendisi geçmişti.’

(46) Dağı közgö tartıldı uluu too, küngürttönö önü asman menen birdey bolup, tunup kalğan eken. (Baskın: 53) ‘Yeniden görünür oldu ulu dağ, belirsizleşerek rengi gökyüzüyle bir olup durulmuştu.’

(47) Ölümgö öküm kılınan eki kişini dar tübünö alıp çığıştı. Korduk kimdi basmırlabayt? Çaç ösüp, sakal irettelbey kadırese cüdöp kalışkan eken. (Baskın: 273) ‘Ölüme hükmlenmiş iki kişiyi darın dibine getirdiler. Eziyet

kimi perişan etmez? Saç uzayıp, sakal düzeltilmeyip adamakıllı bitap düşmüşlerdi.’

F+{-GAN/-GON} *eken*+şahıs kuruluşunun duyumsal idrakî delil tabanlı algıya işaret ederken kullanılışı da incelediğimiz söylemler toplamı arasında birkaç örnekle tespit edilmiştir. Aşağıdaki (48). söylemde olay kahramanı Sulayman, savaşta olan oğlunu kanlar içinde gördüğü rüyadan korkuyla uyanmış ve duyumsal idrak yoluyla bütün vücudunun ter içinde kalıp eklemelerinin boşandığını algılamıştır. Onun bu algısı yazar ağzından dile gelen *muunu kalçıldap kalgan eken* ‘eklemleri boşanmıştı’ delile dayalı ifadesiyle dilbilgisel olarak işaretlenmiştir. Bu söylemde algısal delile dayalılığın gösterici işlevi de ön plandadır:

(48) Sulayman: “Balam!” dedi da, oygonup ketti. Sulayman oşondo ordunan ırıp turup, közüñ uşalap, eki cagin karangan. Cürögü lakaldap, bütkön boyu kara terge tüşüp muunu kalçıldap kalgan eken. (Abdukaimov: 54-55) ‘Süleyman: “Oğlum!” der demez uyanıverdi. Hemen yerinden fırlayıp kalkıp, gözlerini uvalayıp iki yanına bakındı. Yüreğinin çarpıntısıyla bütün vücudu ter içinde kalmış, eklemleri boşanmıştı.’

İncelenen malzeme F+{-At/-Ot/-yt} *eken* yapılarının Kırgız Türkçesinde daha çok çıkarımsal delile dayalılığın işaretleyicisi olarak kullanıldığını göstermektedir. Fakat sınırlı sayıda söylemde bu kuruluşların görsel (49), işitsel (50) duyu tabanlı ve akli idrakî delil tabanlı (51, 52) algısal delile dayalılığın işaretleyicisi olduğu örnekler de tespit edilmiştir. (49). söylemde Niyaz kuşbeyi ordo oyunundaki rakibinin taşlara iyi isabet ettirdiğini görmek suretiyle algılar. (50). söylem parçasında ise, algılayıcının Erlepes’in komuzu iyi çaldığına dair edindiği yeni bilgi *cakşı çertet eken* şeklinde işitme kaynaklı algısal delile dayalılıkla gösterilmiştir. (51). ve (52). söylemlerde algılayıcı akli idrakî delil tabanlı bilgisine işaret etmiştir:

(49) Közü süzülö külündögön Niyaz kuşbegi: - Cakşı, cakşı... Kup çertet ekensiz, bek. Bizge yam birdeme kalabı? (SinganKılıç: 135) ‘Gözlerini süzüp neşyle gülümseyen Niyaz kuşbeyi: - Güzel, güzel... İyi vuruyormuşsunuz bey. Bize de bir şey kalacak mı?’

(50) Erlepes cınında cakşı çertet eken. Çatırap küygön otunday içtegi aloo tışka çıga calındap, ilgerki kişilerdin ilgerki küyüt-cırgalı kıl üstündö kayra tirilip cattı. (KılımlıKBK: 243) ‘Erlepes gerçekten de iyi çalışıyordu. Çatırdayıp yanan odun gibi içteki alev yalın yalın dışa vurup, eski zamanların insanların acısıyla sevinci tel üstünde yeniden canlandı.’

(51) - Bizde da turat... dedi Kara kırıldap, turat ölük dünüyö... Nan bolup berbeyt eken, et bolup berbeyt eken! Körsö, munun baarı tokçuluktun oyunu, barçılıktın körkü tura... (SinganKılıç: 264) ‘- Bizde de var... dedi Kara hırıldayarak, duruyor ölü mal... Ekmek olup vermiyormuş, et olup vermiyormuş! Meğer bunların hepsi tokluğun bir oyunu, varlığın görkü imiş...’

(52) Koldoş: - Sen kıynalıp tapkan bereke-baylık biröölörgö onoy-olton kelip atsa, argasızdan için tarıp, bakıl bolup ketet ekensin. (Gaparov: 77) 'Koldoş: - Senin zahmetle kazandığın mal-mülk birilerinin eline kolayca geçince çaresiz kiskanıp çekemiyormuşsun.'

4.5. tura

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın *eken* gibi davranan başka bir dilbilgisel işaretleyicisi de bugüne kadar değinilmeyen *tura* ek-fiil parçacıdır. Bu işaretleyicinin kullanımı *eken* kadar yaygın olmasa da hemen hemen onunla aynı kuruluşlarda yer alabildiği dikkat çekmektedir. *Tura* ek-fiil parçacı *eken* ve *imiş* gibi delile dayallık işaretleyicisi diğer ek-fiil parçacılarından farklı olarak hiçbir kullanımında şahıs eki almaz. Çünkü *tura* bugün artık 'imiş, meğer' anlamıyla sözlükselleşmiş bir yapıdır. İ *tura* kuruluşunun duyusal delil tabanlı algısal delile dayallığa işaret ettiği örnekler algının görsel delile dayandığı örnekler olarak tespit edildi. Aşağıda (53). söylemde algılayıcı, roman kahramanı Telegey'dir ve olaylar da onun ağzından verilmektedir. Telegey, evine gitmekte olduğu Aliyman'ın kapısında bağlı duran bir at görür ve yaklaşınca atın kime ait olduğunu görmek suretiyle algılar. Görsel delil tabanlı bu duyusal algısını *boçtoocu Ösübehtiki tura* 'postacı Ösübek'inkiymiş' sözleriyle kendi idrak dünyasında yüzeye çıkarmış ve ardından da *kat alıp kelgendir* 'mektup getirmiştir' şeklinde bir tahmin-varsayıma gitmiştir:

(53) Aliymandıkına baratkam. Anıkı tee koktudagı alaçık. Eşiginin aldında at baylanıp turuptur. Aliymanda at cok emespi, cakadan biröö kelgen go. Attı cakındaganda taanıdım, boçtoocu Ösübehtiki tura. Kat alıp kelgendir. (Ömürbayev: 189) 'Aliyman'ın evine gidiyordum. Onunki ta derenin içindeki küçük yurt. Kapısının önünde at bağlanmış duruyor. Aliyman'da at yok, etekten birisi gelmiş olmalı. Atı yaklaşınca tanıdım, postacı Ösübek'inkiymiş. Mektup getirmiştir.'

İncelenen söylemler bütünü içinde F+{-GAn/-GOn} *tura* yapısının hem duyusal delil, hem de duyumsal idrakî ve aklî idrakî delil tabanlı algısal delile dayallığı işaretlediği; F+{-At/-Ot/-yt} *tura* kuruluşunun ise aklî idrakî delil tabanlı algısal delile dayallığın işaretleyicisi olduğu örnekler tespit edilmiştir.

4.6. turbay

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın en yaygın işaretleyicilerinden biri de *turbay* parçacı ile kurulan retorik sorulardır. Bu sorularda 'meğer, değil mi, değil miymiş' gibi anlamları taşıyan *turbay*, algıya eşlik eden hayretin ifade edilmesinde de son derece yaygın bir kullanıma sahiptir. *turbay*'lı retorik sorularla yapılan sadece algının işaretlenmesi değil, âdeta algının vurgulanması, "farkına varma"nın daha kuvvetli bir tarzda dile getirilmesidir. Bu da retorik sorunun işletilmesindeki temel

mantığının bir gereğidir. İncelenen söylemler bütünü içindeki örnekler *turbay*'lı retorik soruların genellikle aklî idrakî delil tabanlı algısal delile dayalılığın ifadesinde kullanıldığını göstermektedir. Algısal delile dayalılığın en üst seviyesi olan aklî idrakî delil tabanlı algısal delile dayalılığın, *turbay*'lı retorik sorular gibi algının vurgulandığı bir yolla dile getirilmesi bir tesadüf olmasa gerektir. Belki de "farkına varma"yı düşünce düzeyinde elde etme, yani bilince ulaşma, algılayıcı tarafından diğerlerinden daha çok vurguya değer görülmektedir. Aşağıdaki (54). ve (55). söylemlerde algılayıcı karşısındaki kişinin kim olduğunu algılamıştır. Bu örneklerin ikisi de aklî idrakî delil tabanlı algılamalar olmakla birlikte algılayıcı (54). söylemde, kendisine verilen sözlü ipuçları yardımıyla algıya ulaşır söz konusu kişinin kim olduğunu tanımıştır; (55). söylemde ise böyle bir ipucu olmaksızın, sadece görmenin üzerinden bir sürenin geçmesi ve algılayıcının bu süre zarfında düşünmesi yeterli olmuştur:

(54) - Kaysı uruktansın? Kimdin uulusun? ... - Boston bolobuz, datka ata. Moldo Asandın uulumun. - E-e... Mudarris Moldo Asandın uulu turbaysınbı. Atın kim? - İshak... (SınganKılıç: 418) '- Hangi boydansın? Kimin oğlusun? ... - Boston boyundanız datka ata. Molla Hasan'ın oğluyum. - Oo, Müderris Molla Hasan'ın oğluymuşsun demek. Adın ne? - İshak.'

(55) "Canagı colukkan neme Almambettin özü turbaybı! Meni kuday urganda oşondo ele Koñ törögö çapsamçı! dep canı keyip çarıp, "Burutka ketkiçe silerdi özüm caylap salayın!" dep karasanatay küçün beykünöö cıkıdan çıkarıp barat. (Cakıpbek: 417) "Demim karşılaştığım kişi Almambet'in kendisi değil mi ya! Tanrı cezamı versin benim, daha o anda Koñ efendime koştursaydım! diye kederlenip haykırıp, "Kırgıza gideceğinize sizi kendim geberteyim!" diye haset acısını günahsız atlardan çıkarır.'

Aşağıdaki (56). söylemde ise algılayıcının birden aklına gelmek, farkına varıp hatırlamak yoluyla algıya ulaştığı görülmektedir.

(56) - Tigiler suuda kalgan ustundu maşine menen süyrötüp cıkkanı catışat. Tez barıp, aytkanın atkara koysoñçu... Kokuy canım, senin azabın menen cürüp, süttü da bışıra elek turbaymınbı, dep kempir idiş-ayagın kaldıratıp, meşke ot çağa ketti. (AkKeme: 367) '- Ötekiler suda kalan tomruğu kamyonla çekip çıkaracaklar. Çabuk gidip dediklerini yapıversen ne olur! Tüh senin kaygından sütü de pişirmemişim, deyip yaşlı kadın kap kacağını takırdatarak sobaya ateş yakmaya başladı.'

Aşağıdaki (57). söylemde ise algısal delile dayalılığın gösterici işlevi yani tespit-teşhis etme ön plana çıkmıştır:

(57) - Asan, dedi Moldoş, seni voyenkomatka barıp cakşı ele aytım, artilerist turbaysınbı, bolboy koyuştu. - Men soğuş baştalğanda ele ketmek kişi elem, unutup cürüştü okşoyt, dağı uşu ubaka keldim, dedi Asan caydanı külündöp. (Abdukaimov: 185) '- Asan, dedi Moldoş, senin durumunu askerlik şubesine gidip iyice anlattım, topçuymuşsun, razı olmadılar. - Ben savaş başlar

başlamaz gidecek adamdım, unuttular herhâlde, bu zamana kadar geldim, dedi Asan neşelice gülümseyip.'

turbay'lı retorik sorularda F+{-GAn/-GOn} *turbay*+şahıs+SORU kuruluşu da yaygın biçimde algısal delile dayallığın işaretlenmesinde kullanılmaktadır:

(58) - Kuday saktasın. Kiçine suuk cep kalgan turbaysınbı. Bügünçö töşöktön turba, keçinde uktaar aldında kökürögündü, tamanıñdı kuyruk may menen maylap koyom. Açınbay terdep catsañ, erteñ kulandan soo turup ketesiñ. (AkKeme: 366) '- Allah korusun. Biraz üşütmüşsün anlaşılın. Bugünlük yataktan kalkma, akşam uyumadan önce göğsünü, tabanlarını kuyruk yağıyla yağlarım. Üstünü açmadan terleyerek yatarsan, yarın sapasağlam kalkıverirsın.'

Aşağıdaki (59). söylemde ise delile dayallığın gösterici işlevi daha belirgindir. (59). söylemde Şerali Han, Nüzüp'ün başını vurdurması için aklını çelenlere kapılıp, buna açıkça niyetlenirken bir yandan da *ilip taştagan turbaybı*, *tartıp algan turbaybı*, *kor kalgan turbaybı* retorik sorularıyla yaptığı tespitlerle kendi idrak dünyasında bu niyeti haklı gerekçelere bağlamaya çalışır:

(59) Anın köñülü ooy baştağı. İşenim kele baştağı. Nüzüp şıldıñ kılıp çokoyun mañdayına ilip taştagan turbaybı! Tizginin tartıp algan turbaybı! Kor kalgan turbaybı! Erdi kımtıla baştağı. (SinganKılıç: 116) 'Aklı yatmaya başlağı. Güveni gelmeye başlağı. Nüzüp alay ederek çarığını karşıısına asmamış mıydı! Dizginini çekip almamış mıydı! Hor görmemiş miydı! Dudaklarını sıkmaya başlağı.'

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın işaretlendiği *turbay*'lı retorik soru cümlelerinde F+{-At/-Ot/-yt} *turbay*+şahıs+SORU kuruluşu da kullanılan diğer kuruluşlardan biridir. Bu kuruluşun yer aldığı *turbay*'lı retorik soru cümleleri çıkarımsal delile dayallığın işaretlenmesinde de yaygın biçimde görev üstlenir. (60). söylemde konuşur, her şeyin kendine göre bir meşakkati ve ödenecek bir bedeli olduğunu yaşıdığı olay ve deneyimlerin sonucunda idrak etmek yoluyla algılamıştır. Kendisi için yeni olan bu bilgiye, aklî idrakî delil tabanlı algısına *tölöp berer karızı bolot turbaybı* retorik sorusuyla işaret etmiştir:

(60) *Ar nersenin özünö caraşa maşakati, mildeti, tölöp berer karızı bolot turbaybı?!* (SinganKılıç: 213) 'Her şeyin kendine göre meşakkati, sorumluluğu, ödenecek bedeli olurmuş (varmış) meğer!'

4.7. Sözlüksel Araçlar

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın işaretleyicilerinden biri de sözlüksel araçlardır. Biz bu çalışmada esas olarak algısal delile dayallığın, delile dayallık için özelleşmiş olan gramatikal işaretleyicileriyle ilgilendiğimizden burada çekim işaretleyicileri ve ek-fiil parçacıklarıyla bir arada özel kalıp kuruluşlar hâlinde bulunan

çeşitli fiillerden söz edip, söylem örnekleri üzerinde bunların algısal delile dayalılığın işaretlenmesinde nasıl görev aldıklarını göstermeye çalışıyoruz.

{-sA/-sO} şart işaretleyicisiyle çekimlenmiş algıyı mümkün kılan hareket, idrak ve değişim fiilleriyle başlayıp, çoklukla çekim işaretleyicileri ve ek-fiil parçacıklarıyla işaretlenerek devam eden algısal delile dayalılığın Kırgız Türkçesinde yaygın bir kullanım bulunduğunu söylemek mümkündür. Taranan geniş malzemede *kör-* 'görmek', *kara-* 'bakmak', *tikte-* 'dikkatle bakmak', *karap tur-* 'bakıp durmak', *kılçay-* 'dönüp bakmak' gibi algı fiilleri; *bil-* 'bilmek; öğrenmek' gibi idrake dayalı fiiller; *çık-* 'çıkmaq', *çırkap çık-* 'koşup çıkmak', *sırtka çık-* 'dışarı çıkmak', *bar-* 'varmak' gibi hareket fiilleri; *oygon-* 'uyanmak', *oygonup köziün aç-* 'uyanıp gözünü açmak', *oygonup ket-* 'uyanivermek' gibi durum değişmesi fiilleri; *de-* 'demek', *dep tur-* 'deyip durmak', *süylöş-* 'konuşmak', *sura-* 'sormak', *oku-* 'okumak' gibi mesaj aktarımı fiilleri; *sana-* 'saymak' gibi tanımlayıcı fiiller ve *açtır-* 'açtırmak' gibi görünür kılma fiillerinin, kısaca algılayıcıyı yeni bilgiyle karşılaştırabilecek maddî (*material*), fiilî (*verbal*) veya zihnî (*mental*) süreçleri bildiren kelimelerin, algısal delile dayalılığın ifadelendirilmesinde sözlüksel araçlar olarak kullanıldığı görüldü.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kalıp kuruluşların başında bulunan F+{-sA/-sO} yapısındaki diğer fiillerden farklı olarak *kör-sö* > *körsö*, 'meğer' anlamıyla sözlükselleşmiştir. *körsö* ve *karasa'nın* farklı değerleri, "görmek" ve "bakmak" arasındaki fark, *körsö'nün* sözlükselleşip bugünkü hâline gelmesinde, "görmek" in "bakmak" tan daha ileri derecedeki "görüp anlamak, idrak etmek" anlamlarına da gelen semantik değeri, kuşkusuz etkili olmuştur. Türkiye Türkçesinde de benzer kuruluşlar "*Son birkaç yıl içinde gördük ki istikrarlı bir ekonomi için bankacılığın güçlü olması lâzımmış*" cümlesinde olduğu gibi delile dayalılık işaretleyicisi {-muş} ile bir arada bulunmaktadır.

Algısal delile dayalılığın yaygın bir çekim işaretleyicisi olarak yukarıda da değindiğimiz {-İptİr/-UptUr}, *körsö* ile açılan kalıp cümlelerde de sıklıkla kullanılır. Aşağıda (61). söylemde algılayıcı konumundaki çocuk, keçi yolundan peşinden gittiği Orozkul'un birden görünmez oluşunun sebebinin yoldan kenara çıkıp attan inmesi olduğunu görmek suretiyle algılar ve görsel delil tabanlı bu algısını *körsö ... attan tüşüptür* 'meğer ... attan inmiş' delile dayalı cümle kuruluşu ile açığa vurur:

(61) Bala calgız ayak col menen eerçip baratkan, bir ubakta aldınan Orozkul körünböy kalganına tañ kaldı. Körsö al coldon bura tartıp attan tüşüptür da, azır belden çıkkan çöptü cirey başın mıkçıp, eki iyini gana körünüp, teñsele basıp baratkan eken. Ceekke cetip tizeley oturdu da, koçuştap suu suzup, betin cuba ketti. (AkKeme: 282-283) 'Çocuk keçi yolundan peşi sıra gidiyordu, bir ara önünde Orozkul'un görünmez oluşuna şaşsa kaldı. Meğer o, yoldan kenara sürüp attan inmiş de, şimdi belin otlarını yarararak, elleriyle sığıdığı başını öne eğip, sadece omuzları görünür vaziyette sallanıp sarsılarak yürüyordu.

Suyun kıyasına gelip diz üstü oturunca, avuçlayıp su alıp yüzünü yıkamaya başladı.’

Kırgız Türkçesinde delile dayalılığın belki de en sarıh ve en yaygın gramatikal işaretleyicisi olarak nitelenebilecek *eken* ek-fiil parçacığı, *körsö*’lü cümle kuruluşlarında da yüklem isim veya fiil olduğu her iki durumda da sıklıkla görev üstlenmektedir. Yüklem isim olduğu aşağıdaki (62). söylemde Rus işgal ordusuyla gelen ressam aklı idrakî delil tabanlı algısını *körsö ... ötü kataal, ırayımsız nerse eken* ‘meğer ... çok gaddar, acımasız bir şeymiş’ delile dayalı cümle kuruluşu ile açığa çıkarmaktadır:

(62) - *Körsö*, dedi sürötçü ökünö, soguş degen *ötü kataal, ırayımsız nerse eken*. (SinganKılıç: 677) ‘- Meğer, dedi ressam üzüntüyle, savaş denen çok gaddar, acımasız bir şeymiş.’

Aşağıdaki (63). ve (64). iki söylemde ise *körsö*’nün cümle başında değil sonunda bulunduğu görülmektedir. Bu durum kelimenin yukarıda da değinildiği gibi ‘meğer’ anlamıyla sözlükselleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Benzer cümle kuruluşlarında F+{-sA/-sO} yapısındaki diğer fiilerin cümle başında bulunduğu gözlenmedi. (55). söylemde Ormon’un görsel delil tabanlı algısı *Suusar eken körsö* ‘Suusar’mış meğer’ ifadesiyle, (146). söylemde ise Ayzada hiç beklenmedik acıları üst üste yaşadıkten sonra ilk gençlik çağının ne bulunmaz bir dönem olduğunu anlamış ve aklı idrakî delil tabanlı bu algısını *ömürdün cazı eken körsö* ‘ömrün baharıymış meğer’ ifadesiyle işaretlemiştir:

(63) Ayal toktoyt. *Suusar eken körsö*. Suusar çın ele suluu ayal, al elüü çaşa, birok andan alda kaçça çaş körünöt. (Gaparov: 77) ‘Kadın durur. Suusar’mış meğer. Suusar gerçekten de güzel kadın, elli yaşında fakat bundan çok daha genç görünür.’

(64) - Al mezigil *ömürdün cazı eken körsö*. Aldında calgız gana cakşılık caynap tosüp turganday mezigil... (SinganKılıç: 339) - O zamanlar ömrün baharıymış meğer. Önünde sadece iyilik kucak açmış bekliyormuş gibi gelen çağ ...’

Yüklemi fiil olan *körsö*’lü cümlede F+{-GAn/-GOn} *eken* kuruluşunun algısal delile dayalılığı işaretlediği aşağıdaki (65). söylemde ise gösterici (*deictic*) işlev ön plandadır:

(65) Kalın kol Boomdon beymaral ele öttü. *Körsö* narı çıga berişte eki Kemin caylagan, eki kara at baylangan er Ürbü kaskünöm candı cakın colotpoy, Manas kelatırı degen kabardı ukkandan beri kamınıp, cıyırma miñ kol cıyıp, kapçıgay için tazalap, *tosüp turgan eken*. (Cakıpbek: 156) ‘Çok sayıdaki asker geçitten sıkıntısız geçti. Meğer öteki çıkışta iki Kemin’de oturan, iki kara at bağlamış Er Ürbü şüpheli kimseyi yaklaştırmayarak, Manas’ın gelmekte olduğu haberini duyduğundan beri hazırlanıp yirmi bin asker toplayıp, dağ boğazının içini güvene alıp onu karşılamak üzere beklemekteymiş.’

Algısal delile dayalılığın ifadesinde *karasa*’lı cümle kuruluşları da oldukça yaygın kullanılmaktadır. Aşağıda verilen söylem örneklerinde görüleceği üzere *kara-*

'bakmak' görsel algı fiili, kalıp kuruluşlardaki F+{-sA/-sO} yapısında da genellikle bu temel sözlük anlamında *karasa* 'baksa ki, baktı ki' kullanılmıştır. Yukarıda *körsö* için verdiğimiz Türkiye Türkçesi örnekte olduğu gibi, Türkiye Türkçesinde daha çok konuşma dilinde kullanılan bu kuruluşlarda algıyı mümkün kılan fiilin genellikle F+{-sa} *ki* veya F+{-dı} *ki* yapısında olduğu dikkati çeker: "*Başını göğe kaldırıp baksa ki/ baktı ki gökyüzü yıldızlarla kaplanmış". Aşağıdaki (66). söylemde Edigey, gözüne şöyle bir çarpan, ne olduğunu tam anlayamadığı hayvanın, dikkatle bakınca tilki olduğunu anlamıştır. Onun görsel delil tabanlı bu algısına *karasa tülkü eken* 'baktı ki tilkiymiş' ifadesi ile işaret edilmiştir:*

(66) Edigey kepesine kiret-çığat, col üstünön Edilbaydın karaanı körünörün kütöt. Oşentip turup can çağınan bir canıbar közünö urundu. Karasa tülkü eken. Közdörü kögüş tartıp calıldayt. Özü zım karagaydın tübündö salırap turat, ce beri cılbayt, ce nanı ketpeyt. (KılımKBK: 18) 'Edigey kulübesine giriyor çıkıyor, yolun üstünde Edilbay'ın karaltısının görünmesini bekliyordu. Tam o sırada yan tarafta gözüne bir hayvan çarptı. Baktı ki tilkiymiş. Maviye çalan gözleri ışılıyor. Telgraf direğinin dibinde dikilip duruyor, ne beri geliyor, ne öte gidiyor.'

(67). söylemde ise olay kahramanının bu kez akli idrakî delil tabanlı algısı *oy toktotup karasa ... calgız eken* 'düşününce gördü ki (anladı ki) ... yalnızdı' şeklinde *karasa*'lı algısal delile dayalılık cümlesi ile işaretlenmiştir:

(67) Eçtemege moyun berbey sopoyup calgız öskön biyik terektey bolup, Raymalı aga ömürünün kışına kirdi. Mına oşondo oy toktotup karasa, ce üydön, ce bülödön cok, ce koroodo malı cok, ce cıynagan düynödön cok, calgız eken. (KılımKBK: 264) 'Hiçbir şeye boyun eğmeden tek başına büyüyen uzun bir kavak gibi Raymalı Ağa ömrünün kışına girdi. İşte o zaman sakince düşününce gördü ki, ne ev ne aile var, ne otlakta malı, ne biriktirdiği serveti var, yalnızdı.'

Hem hareket, hem de bir görsel algı fiili sayılabilecek olan *kılçay-* 'dönüp bakmak, omzunun üstünden arkaya bakmak' ile kurulan ve algısal delile dayalılığın ifadesi olan (68). söylemdeki cümle örneğinde, Cakıp ve yanındakiler dönüp bakmak suretiyle kula tayın zaysanla gitmeyerek inatla yol boyuna yatıp kaldığını görüp algılarlar. Onların görsel delil tabanlı bu algısı *kılçayıssa ... catıp alıptır* 'dönüp baksalar ki ... yatıp kalmış' delile dayalı kalıp kuruluşu ile işaretlenmiştir:

(68) Bastıra tüşüp kılçayıssa, kula tay col boyuna catıp alıptır. Caysan başka-közgö çapkılap turguza albay catat. Akbalta'nın içi cıladı. - Tenjir buyurusa bizdiki bolot eken. (Cakıpbek: 91) 'Yürümeye başlayıp artlarına dönseler ki kula tay yol boyuna yatıp kalmış. Zaysan başına gözüne vuruyor ama bir türlü ayağa kaldıramıyor. Akbalta'nın içi ısındı. - Tanrı izin verirse bizim olacak.'

Bir idrak fiili olan *bil-*, Kırgız Türkçesinde "bilmek", "anlamak", "öğrenmek,

haberdar olmak” anlamlarına gelir. (69). söylemde de “öğrenmek, haberdar olmak” anlamıyla kullanılmıştır. Bu yüzden de söz konusu cümlede doğrudan bir algı fiili niteliğindedir. Algılayıcı durumundaki Kaçike, söylemde adı geçen diğer askerlerin yaptıklarını duyup öğrenmek, haberdar olmak yoluyla algılayıp anlamıştır:

(69) Kaçike kiyin bılse: Bekbolot, Sagındık, Klimov, dağı bir toptoru protivogazdı ırgıtıp ciberip, anın baştıgına kartöşkö, nan salıp cürüşkön eken; cıluu kiyim, cıluu çuloolordu da satıp ciberişiptir. (Abdukaimov: 116) ‘Kaçike sonradan öğrendi ki, Bekbolot, Sagındık, Klimov ve başka birkaç kişi daha gaz maskelerini fırlatıp atıp onun torbasına patates ve ekmeğe doldurmuşlar; kışlık giysileri, kalın tozlukları da çoktan satmışlar.’

Esasen bir iletişim ve mesaj aktarımı fiili olan *de-*, aşağıdaki söylemlerde ‘bir şeyi belli biçimde düşünmek, anlamak, diye saymak, değerlendirmek’ anlamlarına gelecek şekilde, yani bir idrak fiili gibi kullanılmıştır. (70). ve (71). söylemlerde algılayıcının belli bir varlık hakkındaki düşünce, kanaat ya da varsayımının yanlış olduğunu algılaması söz konusudur. (70). söylemde algılayıcının önce uzaktan görerek iri cüssesi yüzünden yetişkin bir insan hatta bir pehlivan sandığı kişinin (Manas’ın) yaklaşınca henüz küçük bir çocuk olduğunu algılaması *çon kişi dese, çaş bala eken* ifadesi ile açığa vurulmuştur:

(70) Ortosundagı engezerdey cayık töş, buura san atçandı körüp, obolu kalmaktın bir balbanıby dep bolcodu. Atçandar cakın kelip, attarınan tüşüp, uçuraşıp kalganda Bakaydı taandı da, alığı döönü çon kişi dese, çaş bala eken tarj kala karay berdi. (Cakıpbek: 76) ‘Ortalarındaki kocaman, geniş göğüslü, elli kollu atlıyı görüp önce Kalmukların bir pehlivanı mı diye düşündü. Atlılar yaklaşıp, atlarından inip selâmla-şacakları sırada Bakay’ı tanıdı, deminki dev cüsseliyi adam diye düşünürken meğer küçük bir çocukmuş, şaşarak seyretti.’

(71). söylemde de Kurmancan Datka’nın Rus Çarı hakkındaki aklı idrakî delil tabanlı algısı *ak desek kara eken, uluk desek pas eken* ‘ak diye düşündük kara imiş, ulu dedik pes imiş’ sözleriyle yüzeye çıkarılmıştır. İfade Kurmancan Datka’nın kendi ağzından verildiği için *de-* fiili *desek* biçiminde çokluk 1. şahısta şarta bağlanmıştır:

(71) - Birok, dep, akırın söz kıstarıp kaldı uezd başsısı, al “kanıke ayım” ölüp bara catkanda “ak desek kara eken, uluk desek pas eken, padişadan cakşılık kütpögülö, kızmatına cürbögülö” dep kerez aytıp ketken deşet. (Kelkel: 279) ‘Fakat, diye, sakince araya lâf sıkıştırdı bölge reisi, o “kanıke hanım” ölmek üzereyken “ak diye düşündük kara imiş, ulu dedik pes imiş, çardan iyilik beklemeyin, işini yapmayın” diye vasiyet edip gitmiş diyorlar.’

Aşağıdaki (72). söylemde ise algılayıcının mevcut kanaatinin yanlışlığını anlaması yerine, belirsizlikten algıya geçiş, aradığı sorunun cevabını algı ile bulma, şüpheden görsel algı yoluyla gerçeğin ayırıcına vânp kurtulma vardır. Yukarıdaki (70). ve (71). söylemlerden farklı olarak (72). söylemde *dep tursa* ile bu kez ‘düşünürken, diye düşündüğü sırada’ tarzında ifade edebilecek bir zaman boyutunun biraz daha ön

planda olduğunu belirtmek gerekir:

(72) Too baştan tamılcıp, kün kılayıp çıgaarına az kalgan. Asman menen cer birigip ketkensigen tee munarıktagan ıraaktan aldınkı attın çarı köründü. Üñülö tüşüp karasa, Akkuladay tüşü bar, birok kaptalı cuka, tüşü kuuş, bolboso Akkula menen birdey tuuş, bu kaysı buudan dep tursa, Coloydun Açbuudanı eken. (Cakıpbek: 345) 'Dağ başları pembeleşmiş gün doğumuna az kalmıştı. Gök ile yerin birleşir gibi olduğu taa ufukta parıldaayan uzaktan en öndeki atın kaldırdığı toz göründü. Dikkat kesilip baktı ki, Akkula'ya benzer rengi var, ancak böğrü yufka, göğsü dar, acaba Akkula ile aynı derecede kuvvetli, bu hangi yörük at diye düşünürken meğer Coloy'un Açbuudan'ıymış.'

Bir iletişim fiili olan *süylös-* 'konuşmak' yoluyla algının gerçekleştiği, yeni bilginin elde edildiği (73). söylemde, algılayıcı konumundaki Alimbek Datka'nın akli idrakî delil tabanlı algısı, *süylössö ... tımızın kelgen adam eken* kalıp kuruluşu ile işaretlenmiştir:

(73) Alimbek datka zındandan çıkartıp alıp süylössö al adam molla Alımkuldan tımızın kelgen adam eken. (SınganKılıç: 222) 'Alimbek Datka zındandan çıkardıktan sonra konuşsa ki, o adam Molla Alımkul tarafından gizlice gönderilen adammış meğer.'

Oygon- 'uyanmak' bir durum değişmesi fiilidir ve genellikle duyumsal idrakî algılarla bağlantılıdır. Aşağıdaki (74). söylemde Almambet'in tan yerinin ağardığını algılaması elbette ancak uyandıktan sonra mümkün olmuştur. Onun duyumsal idrakî delil tabanlı bu algısı *oygonso, tañ aгарıp kalgan eken* ifadesiyle yüzeye çıkarken görüldüğü gibi hem *oygonso* kullanılmış ve hem de yüklemde {-GAN/-GON} *eken* algısal delile dayalılık işaretleyicisine yer verilmiştir. (75). söylemde geçen örnekte ise yüklemi isim olan bir cümle bulunduğundan, zorunlu yerleri doldurmayan delile dayalılık işaretleyicisi bir ek-fiil parçacığı kullanılmadan, algılanan durumun Ø delile dayalılık işaretleyicisi ile verildiği görülmektedir; Tanabay'ın uyandıktan sonra başının kazan gibi olduğunu algılaması duyumsal idrakî delil yoluyla olmuş ve onun bu algısı *oygonso ... başı zildey* ifadesi ile yüzeye taşınmıştır:

(74) Almambet oygonso, tañ aгарıp kalgan eken. (Cakıpbek: 405) 'Almambet uyandı ki tan yeri ağarmış.'

(75) Oygonso, cançıp salgansıp başı zildey. Köpkö esin cıya albay, emne bolgonun, kayerde catkanın bile albay cattı. Canınan koylor bışkınp, kozular maaradı. A, koroodo catkan tura. Sirt şoolalanıp, tañ sürüp kalıptır. (Gülsarat: 240) 'Uyansa ki dövülüp atılmışçasına başı kazan gibi. Uzun zaman aklını toplayıp, ne olduğunu, nerede yattığını anlayamadı. Hemen yanında koyunlar aksırıp, kuzular meledi. Aa, ağılta yatıyormuş meğer. Dışarı aydınlanıp, tan atmaya başlamış.'

Kapalı bir yerde veya bir şeyin içinde duran, bir engel arkasında bulunan nesnelere algılayabilmek için onları önce görünür kılmak gerekir. *Açtır-* da işte böyle

bir görünür kılma filidir. (76). söylemde algılayıcı konumundaki Manas, mağarada saklı sandıkları nehir kıyısına çıkartıp açtırmak suretiyle içinde silâhlar ve türlü savaş araç gereci olduğunu görüp algılar. Manas'ın bu görsel delil tabanlı algısı *açtırsa ... coocaraktar eken* ifadesiyle işaretlenmiştir:

(76) Ağın suunun kök maysam ceegine sandıktardı açtırsa, baarı toltura bayagı darkan usta casagan, Samarkandan bıyakka töölörgö cüktölüp Bakay cetkirgen, duşman közü çalbasın, üy-üydö endekey catsa kapilet baskan co olcolop albasın dep, Koşoy avası özü uşul ünjkürgö kattırıp, saksaktap köz salıp cürgön coocaraktar eken. (Cakıpbek: 123) 'Akarsuyun yeşil otlu kıyısına sandıkları açtırdı ki, hepsi ağzına kadar şu ünlü demirci ustasının yaptığı Semerkant'tan buraya develere yükletip Bakay'ın ulaştırdığı, düşman gözü görmesin, evlerde ortalıkta dururken ansızın bastran düşman yağmalayıp almasın diye Koşoy amcasının bu mağaraya saklatıp güvene alarak uzaktan göz kulak olduğu silâhlarla doluymuş.'

Yukarıda *açtır-* görünür kılma fiilinde kapalı bir yerde veya bir şeyin içinde bulunan nesnelere algılayabilmek için onları önce görünür kılmak gerektiğini, başka bir deyişle ortaya çıkarmak gerektiğini söylemiştik, bu bir bakıma algılanacak nesne ya da varlığı hareket ettirmek anlamına gelebilir, bazen de algılayıcı, algılanacak nesne ya da varlığı görebilmek için kendisi hareket eder, ortaya çıkar, algılayacağı şeye yaklaşır. Bakıp görerek algılayabilmek için bulunduğu kapalı mekândan dışarı çıkmak da böyle bir hareket filidir. (77). söylemdeki örnekte *çık-* fiili çokluk 3. şahısta (-İş/-Uş-) çekimlenerek şarta bağlandığından, görsel delil tabanlı algıyı yansıtan ifade *çığıssa ... kırgızdar* biçiminde işaretlenmiştir. Cümlelerin yüklemi isim olduğundan delile dayallık işaretleyicisi herhangi bir ek-fiil parçacığı almadan algısal delile dayallığı Ø işaretleyici ile ifade edebilmiştir:

(77) Ordo maydanga çığıssa, ayerde da kırgızdar. (Cakıpbek: 176) 'Sarayın meydanına çıksalar ki, orada da Kırgızlar.'

Aşağıdaki (78). söylemde ise *çurkap çık-* 'koşup çıkmak' hareket fiili, algıyı mümkün kılan fiil görevindedir. Olay kahramanı Bakdöölöt, duyduğu nal seslerinden birinin geldiğini anlayıp evden koşup çıkmak suretiyle Akbalta'nın geldiğini görüp algılar ve ona Manas'ın doğumunu müjdelere. Bakdöölöt'ün görsel delil tabanlı algısı *çurkap çıksa, Akbalta eken* kalıp kuruluşunda, hem şart çekimli hareket fiili, hem de cümlelerin yüklemi olan algılanan varlığın ismi ve *eken* ek-fiil parçacığı ile işaretlenmiştir:

(78) Sırttan at dübürtü katuu çıktı. Bakdöölöt çurkap çıksa, Akbalta eken. - Ake süyünçü! Uul töröldü! Uul! dedi öröpküp. (Cakıpbek: 17) 'Dışarıdan şiddetli nal sesi duyuldu. Bakdöölöt koşup çıksa ki, Akbalta'yımış. - Ağa, müjde! Oğlan oldu! Oğlan! dedi yüreği yerinden çıkarcasına.'

5. Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılığın Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi Üzerine

Algısal delile dayalılığın tahmin-varsayım (*presumptive*) kipliği ile ilişkisi çıkarımsal delile dayalılıkla ilişkisine benzemektedir. Çıkarımsal delile dayalılık gibi tahmin-varsayım da algı tabanlı olabilmektedir. Zaten tahmin-varsayımları genellikle algılarımız, daha doğru bir deyimle öznel algılarımız, inançlarımız ve kanaatlerimiz doğrultusunda yaparız. Bu yüzden algısal delile dayalılık ile tahmin varsayım kipliği arasında sıkı bir bağlantı vardır. Aradaki temel fark algısal delile dayalılıkta olayın gerçekliği konusunda bir değerlendirmeye gidilmezken tahmin-varsayım da bunun yapıyor olmasıdır. Aşağıdaki (79). söylemde Kadırbek, Rus çocuğun dövülmüş olduğunu onun dış görünüşüne bakarak, başka bir deyişle görsel delil tabanlı algısına dayanarak tahmin etmiştir. Öte yandan *urupsunar go* 'dövmüşsünüz anlaşılan' ifadesinde esasen delile dayalılık işaretleyicisi olan {-*ıp*} işaretleyicisinin kullanıldığı da dikkati çekmektedir. Kırgız Türkçesinde tahmin-varsayımın asıl işaretçisi olarak gördüğümüz {-*dır*} ek-fiil parçacığı ile {-*gandır*} çekim işaretleyicisi dışında delile dayalılık işaretleyicilerinin de sık sık tahmin-varsayım ifade etmekte kullanıldığı görülmektedir:

(79) Kadırbek başın çaykap koydu: - Urupsunar go. (Kelkel: 412) 'Kadırbek başını iki yana salladı: - Dövmüşsünüz anlaşılan.'

Şüphe (*dubitative*) kipliği ile algısal delile dayalılık arasındaki ilişkide ise diğerleriyle olduğundan biraz daha farklı bir ilişki, daha çok bir etkileşim söz konusudur. Aşağıdaki (80). söylemde Almambet çıktığı tepeden etrafı gözlerken, karşıda bir dağ göründüğünü algılar. Etrafı çok iyi tanıdığı ve dolayısıyla bunun mümkün olmadığını bildiği için insanın algısal yanılgılara düşebileceği gerçeğinden hareket edip "dikkatle bakınca" (*tiğile tiktese*) şüphe yüklü bile olsa dağın yaklaşım gelmekte olduğunu algılar. İşte bu noktada şüphe kipliği ile algısal delile dayalılığın etkileşimi ön plana geçmektedir. Bu söylemdeki gibi algılayıcının algılarından emin olamadığı veya algılarına güvenemediği durumlarda şüphe kipliğine yöneldiği ve algısal delile dayalılık işaretleyicilerine *too cılıp kelatkanday* 'sanki dağ yaklaşım geliyor gibi' ifadesindeki {-*day*} gibi şüphe işaretleyicileri eklemektedir. Söylemde Almambet'in kendisine yönelttiği sorular da algısından duyduğu şüphenin ve durumu sorgulama ihtiyacının önemli bir göstergesidir:

(80) Almambet oygonso, tañ ağanıp kalğan eken. Eer beldey kaykañga cıgıp, eki caktı karap tursa, te aldagaydan bir too körünöt. "Murda bozorgon kuru talaa ele bu too kaydan payda bolup kalğan? Toobu, ce döböbü? dep tiğile tiktese, too cılıp kelatkanday. - Emne, cılas bolgon Tuñşanın cılıuçu toosu bar bele? Körüp ele cürgön Kakanga köçmön too kelip kalğanbı?" dep Almambet

altın saptuu altmış buroo turnabaydı alıp, tösçarıday uzarta sozup, közgö salsa, Makeldin türü suuk ıranı aldına cakın keldi. (Cakıpbek: 405) 'Almambet uyandı ki tan yeri ağarmış. Eyer beli gibi sırta çıkıp baktı ki, ta uzakta bir dağ görünüyor. "Daha önce bomboz kırdı, bu dağ nereden çıkmış? Dağ mı yoksa tepe mi? diyerek dikkatlice baktı ki, sanki dağ yaklaşp geliyor gibi. - Bu da ne, kahrolası Tuñşa'nın yürüyen dağı mı vardı? Bildiğimiz Kakan'a göçmen dağ mı gelmiş?" diye Almambet altın saplı altmış burmalı dürbünü alıp yarım kulaç kadar uzatarak gözüne tutunca Makel'in çirkin suratı hemen önüne yaklaştı.'

(81). söylemde ise Almambet, atının bir tehlike sezmiş gibi huysuzlanması üzerine şüpheye kapılır ve bu şüphenin haklılığını veya yersizliğini denetlemek için işitsel delil tabanlı algısına başvurur. Kulağını yere dayayınca şüphe yüklü de olsa yerin derinliklerinin uğuldayıp titrer gibi olduğunu hisseder. Almambet'in şüphe yüklü bu algısı, *kay taraptan ekeni bilinbeyt, cer tuyuktan düngüröp titiregendey kıyazı* 'hangi taraftan olduğu anlaşılıyor, sanki yerin dibi uğuldayıp titriyormuş gibi' ifadesi ile yüzeye çıkarken bu kez algısal delile dayallığın çekim işaretleyicisi {-gan} üzerine, şüphe kipliğini işaretlemek için hem {-day} hem de *kıyazı* kiplik kelimesinin getirildiği görülmektedir:

(81) Tanga cuuk çak eken, Kartkürönj özünön-özü azınap, calkı ımerip çaap kalıptır. Almambet oygonup alıp, kasiyettüü Küröndün bir sezgeni bar go dep, cata kalıp, kulağın cerge tösödü. Kay taraptan ekeni bilinbeyt, cer tuyuktan düngüröp titiregendey kıyazı. Birok catkan ceri tınc, solkuldağan belgi çok. Oşondo Almambet baatur: "Aa! dedi, - Kartküröndün tıncı beker ketpeptir, Koñurbay kol baştap, artıbizdan kuup kelatkan tural!" Almambet şaşıp kiyinip, Saralanı tokup, karuu-caragın alıp, calkının narkı çetinde catkan Sırgakka çaptı. (Cakıpbek: 419) 'Tan ağarmasına yakın bir vakit idi, Kartkürönj kendiliğinden huysuzlanıp sürüyü çevirip koşturmaya başladı. Almambet uyanıp kutlu Kürönj'ün bir sezdiği var galiba diyerek uzanıp kulağını yere dayadı. Hangi taraftan olduğu anlaşılıyor, sanki yerin dibi uğuldayıp titriyormuş gibi. Fakat uzandığı toprak sakın, sarsıntıdan eser yok. O zaman Almambet bahadır: "Aa! dedi, Kartkürönj boşuna huzursuzlanmamış, Koñurbay ordusunun önüne düşüp ardımızdan takip edip geliyor olmalı!" Almambet aceleyle giyinip, Sarala'yı eyerleyip, silâh mühimmattını alarak sürünün diğer ucunda yatan Sırgak'a koşturdu.'

6. Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayananların Başka Bağlamsal Yan Anlamları

6.1. Algısal delile dayallık ve hayret

Delile dayallık işaretleyicileri belirli bağlamlarda "hayret" (*mirativity*) ifade edebilmektedir. Kırgız Türkçesinde algısal delile dayallığın gramatikal işaretleyicileri

bazen algılayıcı tarafından, açığa çıkan gerçeğin aniden farkına varma, sürpriz, zihni hazırlıksızlık ve beklenilenin aksine algı gibi çeşitli biçimlerde yorumlanabilecek kullanımlarda bulunabilmektedir.

Algılama yoluyla edinilen yeni bilgi, algılayıcı için anî veya beklenmedik ise, idrak ettiği fikir ona hayret uyandıracak bir durum gibi gelebilir, bu da algısal delile dayalılığın merkez değerine uygundur. Fakat bu, hayretin, başka kullanımların türemiş olabileceği merkez anlam olduğu anlamına gelmez (Johanson 2003: 15). Bu açıdan Johanson, DeLancey'in hayret üzerine yazdıklarını (1997) tenkit etmiştir.

Algısal delile dayalılığa eşlik eden hayret ve benzeri yan anlamların tamamen bağlam içinde ve söylemin diğer unsurlarıyla birlikte ortaya çıktığını özellikle vurgulamak gerekir. İncelediğimiz söylemler bütünü içinden seçtiğimiz ve bağlam ilişkileriyle, algısal delile dayalılık yanında hayret de ifade eden örneklerde yukarıda ele alınan algısal delile dayalılığın çekim işaretleyicisi ve ek-fiil parçacığı olmak üzere beliren bütün işaretleyicilerinin görev alabildiği tespit edildi. (82). söylemde algılayıcı konumundaki Toktogul, sürgüne gönderildiği Sibiry'a'dan kaçıp evine dönünce hiç beklemediği bir durumla karşılaşmış, yaşlı ve hasta annesini yapayalnız, terk edilmiş bir hâlde bulmuştur. Toktogul, *calgız kalıpsın* 'yalnız kalmışsın' ifadesi ile hem görsel delil tabanlı bu algısına ve hem de beklemediği bu durum karşısında düştüğü hayrete işaret etmiştir. Söylemdeki "bul kandaş coruk?", "el kayda?", "on üylüü tuugan kayda?" soruları da hayret ve inanamama anlamını destekler niteliktedir:

(82) - Bul kandaş coruk, apake, calgız kalıpsın, el kayda, on üylüü tuugan kayda, apake? (Kelkel: 231) '- Bu nasıl iş anacığım, yalnız kalmışsın, herkes nerde, on evli akraba nerde anacığım?'

Aşağıdaki (83). söylemde olay kahramanı Telegey, dağda sürünün başında iken birden bastıran soğuşun farkındadır, fakat yemek için eline aldığı ekmeğin buz tutmuş olması, onun için hiç de hazırlıklı olmadığı hayrete düştüğü bir durumdur. Telegey dokunmak suretiyle ulaştığı duyusal delil tabanlı algısını açığa vurduğu *koluma alsam muz boluptur* 'elime aldım ki, buz tutmuş' ifadesinde aynı zamanda duyduğu hayrete de işaret etmiştir. Ayrıca *bu tapta toogo tüşkön suuktun ilebin uşundan ulam bildim* 'o sırada dağı kaplayan soğuşun şiddetini bundan anladım' cümlesi de onun ekmeğin buz tutması şeklinde ortaya çıkan yeni bilgiye hazırlıklı olmadığını ve dolayısıyla soğuşun bu derece şiddetli olabileceğini de düşünmediğini göstermektedir:

(83) Murdaa küünü üydön alaçkkan nandan bir az bar. Koluma alsam muz boluptur. Bu tapta toogo tüşkön suuktun ilebin uşundan ulam bildim. (Ömürbayev: 220) 'Önceki gün evden gelirken getirdiğim ekmekten biraz var. Elime aldım ki, buz tutmuş. O sırada dağı kaplayan soğuşun şiddetini bundan anladım.'

(84). söylemde ise hükümet askerlerinden kaçan haydutların kara kışta dağda at

koştururken sığınıp dinlenebilecekleri bir yer buldukları sevinci ile, gördükleri bir kaç duvarın yanına varınca bunun bir mezarlık olduğunu görüp algılamalarına hayal kırıklığının da eklendiği bir hayret eşlik etmektedir. Görsel delil tabanlı algı *beyit eken* 'mezarlıkmış' ifadesi ile yüzeye çıkmıştır:

(84) - Kıştoo! dep ciberdi biröö. Baarı calt karaşıp, topuragan malı, kökölögön tütünü cok, kar çümkönüp turgan bir neçe dubaldı körüştü da, duu kaynılp barışıp, ıncırsız kar camınıp catkan *beyit eken*, nesteyip turup kalıştı. (Kelkel: 426) ' - Kışlak! diye bağırıldı biri. Hepsi birden dönüp bakıp, kümelenmiş malı, buram buram tüten dumanı olmayan, kara gömülmüş birkaç duvarı görüp, paldır küldür dönüp vardılar ki, insiz cinsiz, kar örtünmüş bir mezarlıkmış, uyuşup baka kaldılar.'

Aşağıdaki (85). söylemde ise Mukay, baş rejisörün ölen aktris Raziya'nın bir günlüğü olduğu yolunda anlattıklarından hayrete düşmüştür, çünkü sevgilisi olan Raziya'nın bir günlük tuttuğundan hiç haberi yoktur. Mukay'ın duyduğu hayret, *demek*, *Raziya kündölük cazıp cürgön eken da* ifadesindeki algısal delile dayallığın çekim işaretleyicileri yanında *demek* ve *da* parçacığı ile de dile gelmektedir:

(85) Başkı rejisser: - Bir gana murda koluma mınabu depter tiydi. (Depterdı körsötöt). Bul depter Raziyanın kündölüğü eken. Mukay: - Kündölük? Demek, Raziya kündölük *cazip cürgön eken da*? Kızık, maga eç aytkan emes... (Gaparov: 111) 'Baş rejisör: - Sadece bir hafta önce elime işte bu defter geçti. (Defteri gösterir) Bu defter Raziya'nın günlüğüymüş. Mukay: - Günlük? Demek Raziya günlük tutuyormuş ha? Tuhaf, bana hiç söylememişti.'

6.2. Algısal delile dayallık ve hayranlık yüklü hayret

Algısal delile dayallık işaretleyicilerinin bağlam içinde kazanabildiği yorumlardan birinin de hayranlık yüklü hayret (*admiration*) olduğu gözlenmektedir. Algılayıcı, algıladığı durum ya da nesne hakkında hayranlık, beğeni, memnuniyet, takdir etme gibi olumlu ayrıntılarla yüklü bir hayret duygusu içindedir. Aşağıdaki (86). söylemde algılayıcı ve konuşucu durumundaki delikanlı, düğünde Temir'in çalıp söylediği şarkının güzel olduğunu onu dinlemek yoluyla algılar ve *can eriter ırın bar eken* ifadesiyle hem bu algısına işaret eder, hem de duyduğu hayranlığı dile getirmiş olur:

(86) - Oy de!.. *Can eriter ırın bar eken*, kurdaş! dedi cigitterdin biri. (SınganKılıç: 281) ' - Vay! İnsanı yakıp bitirecek bir şarkın varmış arkadaş! dedi delikanlılardan biri.'

(87). söylemde Toktogul ile yanındakileri köye giderken yolda çevirip soyan hırsızlardan biri, Toktogul'un kalpağını başından çekip alan hırsız, kalpağın vaşak derisinden olduğunu görüp elinde incelemek suretiyle algılar ve teşhis eder. Algılayıcı hırsız, *sülöösün turbayı* 'vaşakmış meğer' ifadesiyle bir yandan görsel delil tabanlı bu

algısını açığa vururken bir yandan da beğenisini ortaya koymuştur:

(87) Üçöbün ten attarınan oodara tartıp salıştı. Bir imere tiktep, Toktoguldun çapanın cacalap sıyrışıp, biri tebeteyin başınan culup kiyip aldı. “Kup tebetey eken da! Sülöösün turbayı, kuday calgap?!” dep kubandı da Toktogulga oñuranday ketti. - Iya, eskirtpey kiybeysinbi, kayran sülöösündü eskirtken esi çok başındı az-zır alıp taştayınbı, iya?! (Kelkel: 444) ‘Üçünü birden atlarından çekip indirdiler. Şöyle bir süzüp, Toktogul’un kaftanını yakasına yapışıp sıyrıp, biri kalpağını başından yolup giyiverdi. “Amma iyi kalpakmış ha! Vaşakmış meğer, Allah himmet edip?!” diye sevinerek Toktogul’u kakaladı: - Hı, eskitmeden giyseydin ya, zavallı vaşağı eskiten akılsız başını şimdi kesip atayım mı, hı?!”

6.3. Algısal delile dayalılık ve hayret-öfke

Kırgız Türkçesindeki algısal delile dayalılık işaretleyicilerinin belli bağlamlar içinden bazen hayret ve öfke anlamlarını da ifade edebildiği görülmektedir. Aşağıdaki (88). söylemde algılayıcı konumundaki Edigey, ölen dostu Kazangap’ın oğlu Sabitcan’ın söylediklerini dinlemek suretiyle saygı duyulması gereken ölüm ve cenazenin, ölen babaları olsa bile onlar için önemsiz ve değersiz olduğunu idrak eder. Akfî idrakî delil tabanlı bu algısına işaret eden *ölümdön başkanın baarı ele manilüü tura bularga* ifadesiyle Edigey, aynı zamanda bu gerçek karşısında duyduğu hayret ve öfkeyi de dile getirmiştir:

(88) Kelin balanın konferensiyası bar imiş, aga çet ölködön kelgen meymandar katışat eken. A abışkanın nebereleri kana? Alar katışuu menen cetişüünün artınan sürö kuup, okuuda eken. Attestattarı mıktı bolso, anan institutka ötüşöt. Bul el emne bolup ketken? deyt Edigey canı kaşayıp. Ölümdön başkanın baarı ele manilüü tura bularga! dep canı cay ala albay ketet. Eger bularga ölümdün barkı çok bolso, anda tirüülükütün da barkı çok tura! Ölümdü barktabay tirüülükütün kadrına cetesinbi. (KılımKBK: 28) ‘Gelinin konferansı varmış güya, ona yabancı ülkelerden misafirler katılacaktı. Ya ihtiyarın torunları nerede? Onlar derse girmeyle derse yetişme peşinde koşturup okuyorlarmış. Diplomaları iyi olursa, ardından üniversiteye gireceklermiş. Bu millete ne olmuş böyle? diye düşünür Edigey öfkeden köpürüp. Ölümden başka her şey önemliymiş bunların gözünde! diye bir türlü sakinleşemez. Eğer bunlar için ölümün kıymeti yoksa, demek ki yaşamının da kıymeti yokmuş. Ölüme değer vermeden yaşamın kadri bilinir mi hiç?’

6.4. Algısal delile dayalılık ve hayıflanma

Algısal delile dayalılığın işaretlendiği bazı ifadelerde ise algılayıcının, algısal bilgisine bu algıya geç ulaşmaktan dolayı duyduğu bir hayıflanma da eşlik etmektedir.

Aşağıdaki (89). söylemde algılayıcı durumundaki akraba yaşlı kadın, herkesle selâmlaştıktan sonra atın arkasında büzümlü duran Telegey'i görmek suretiyle onu unuttuğunun farkına varmıştır. Algılayıcı *unutup kalgan turbayımbı* ifadesi ile bu algısına işaret ederken aynı zamanda hayıflanma anlamını da sezdirmektedir:

(89) - Kagılayındarım, çoıoyup kalışkan tura. A men bolsom bu kezde kelin kaadası kılıp, tüşkön boyunça bücüröp attın daldasında turam. - Apey botom! Özüümün baldarım menen körüşüp catıp, kelindi unutup kalgan turbayımbı karangün! (Ömürbayev: 90) '- Kurban olduklarım, nasıl da büyümüşler! Bense o sırada gelin âdetine uyararak, indiğim vaziyette bükülüp atın arkasında dikiliyorum. - Eyvah yavrum! Kendi çocuklarımla selâmlaşmaya dalıp gelini unutmuşum meğer vay başıma gelen!'

6.5. Alay yüklü algısal delile dayalılık

Algısal delile dayalılık işaretleyicilerinin bazı bağlamlarda ironik anlam ayrıntıları ile yorumlanabildiği tespit edilmektedir. Söz konusu ironi anlamı bağlam özelliklerine göre iğneleme, alay, tenkit, küçümseme, hor görme gibi yorumlara izin verebilmektedir. Aşağıdaki (90). söylemde algılayıcı ve konuşucu durumundaki Ormon, kuru nehir yatağına yeniden su yürümesi ve bu yüzden Koldoş'un nehir yatağının ortasına kurduğu tavuk çiftliğinin sele kapılıp gitmesi ardından, onun tavuk barnaklarına sakladığı paralardan birkaçının yakındaki kuşburnu çalısına takılıp kaldığını görmek yoluyla algılmış ve *akça mömölöy başaptır* ifadesiyle bir yandan görsel delil tabanlı bu duyusal algısına işaret ederken bir yandan da selden güç belâ kurtardıkları Koldoş ile ince ince alay etmiştir:

(90) Ormon: - Bizdin it murun akça mömölöy başaptır! Karasañar! (Gaparov: 101) 'Ormon: - Bizim itburnu para vermeye başlamış! Baksanıza!'

6.6. Alay ve hayret yüklü algısal delile dayalılık

Algısal delile dayalılık işaretleyicilerinden F+{-GAN/-GON} *eken* yapısı ile *tap-* 'bulmak' fiilinin bir araya geldiği *tapkan eken+şahıs İ-belirtme durumu* kuruluşunun belli bağlamlarda alay ve hayret yüklü algısal delile dayalılığı ifade etmekte kullanıldığı görülmüştür. Aşağıdaki (91). söylemde Rus genci Danil algılayıcı konumundadır. Bir kısım Kırgız ahalinin Rus olduğu için kendisini çarın Türkistan'daki yetkilerini elinde tutan general zannetmelerini duymak yoluyla algılamıştır. Bundan duyduğu hayreti, alaylı bir biçimde *tapkan eken carımpaşanı* algısal delile dayalılık ifadesi ile dile getirmiştir:

(91) Cakın kelgende kıcıdap kıykırıp kalıştı. "Carımpaşa!", "Carımpaşa!" degen sözdördü acıratı Danil. "Tapkan eken carımpaşanı?!" dep kültüp koydu al. (SınganKılıç: 536) 'Yaklaşınca kaynaşıp bağırılmaya başladılar. "Yarımpaşal!", "Yarımpaşal!" sözlerini ayırt etti Danil. "Tam da buldular ha

yanımpaşayı?!" diye güldü o.'

7. Sonuç

Kırgız Türkçesinde algıya temel teşkil eden deliller esasen duyusal deliller ve idrakî deliller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İdrakî deliller ise duyumsal idrakî deliller ve akli idrakî olarak kendi içinde ikiye ayrılır. Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığın dilbilgisel işaretleyicileri başlıca çekim işaretleyicileri {-ıp, -ıptır, -gan} ve ek-fiil parçacıkları (*eken, tura*) olmak üzere iki türdür. Ayrıca bunları destekleyici fonksiyonda parçacıklar (*da, go vb.*) ve başka görevli kelimelerle (*turbay vb.*) sözlüksel araçlar da (*körsö, karasa vb.*) algısal delile dayalılığın ifadesinde görev üstlenir. Yazılı dilin örneklerinde {-ıp} çekim işaretleyicisi en çok 1. şahısta; {-ıptır} en fazla 3. şahısta; {-gan} ise en çok 3. şahısta çekimlenmiş olarak gözlenir. Algısal delile dayalılık, delile dayalılığın gösterici (*deictic*) işlevi ile doğrudan bağlantı içindedir. Bu bağlantı gösterici işlevin çıkarımsal delile dayalılık ve nakli delile dayalılık ile olan bağlantısından çok daha belirgindir. Algısal delile dayalılığın sarıh biçimde anlaşılması, delile dayalılığın gösterici işlevine kaymaması, algılayıcının ortada ve görünür olmasına sıkı sıkıya bağlıdır. Algısal delile dayalılığın gösterici işlevi en çok işaretleyicilerin 3. şahısta çekimlendiği hâller ile algılayıcının görünür ve ortada olmadığı durumlarda ön plana çıkar. Kırgız Türkçesinde {-gan} çekim işaretleyicisi, F+{-gan}+şahıs kuruluşlarında, daha çok gözlemek yoluyla edinilen bilgiye; bütünü ve ilk algıyı değil, daha çok ayrıntıları gözlemek yoluyla algılamaya işaret ederken kullanılmaktadır. F+{-gan} *eken*+şahıs kuruluşları daha çok süren bir olayın algılanması söz konusu olduğunda kullanılmaktadır. Algısal dayalılığın *eken* gibi davranan başka bir dilbilgisel işaretleyicisi de bugüne değin üzerinde fazla durulmayan *tura* ek-fiil parçacıdır. Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığın ifadesinde *turbay*'lı retorik sorular yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Bunlar daha çok akli idrakî delil tabanlı algılar işaretlenirken devreye girmektedir. {-sa} şart işaretleyicisiyle çekimlenmiş algıyı mümkün kılan hareket, idrak ve değişim fiilleriyle başlayıp, çoklukla çekim işaretleyicileri ve ek-fiil parçacıklarıyla işaretlenerek devam eden algısal delile dayalılık Kırgız Türkçesinde yaygın bir kullanım bulmaktadır. Algısal delile dayalılık ifadelerinin şüphe-soru ve tahmin-varsayım kipliklerine değişmesinde *da, go* gibi parçacıklarla, *okşoyt, kıyazı, körünöt* gibi kiplik kelimeleri büyük rol oynamaktadır. Belirli bağlam ilişkileri algısal delile dayalılık ifadeleri içinde hayret, hayranlık yüklü hayret, hayıflanma, alay gibi başka yan anlamlar da sunmaktadır.*

* Bu makale yazarın *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, 2004 Ankara) başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden hazırlanmıştır.

Kısaltmalar ve İşaretler

A, I, O, U sırasıyla a/e, ı/i, o/ö, u/ü ünlü değişimleri; D d/t ünsüz değişimi; F fiil; G ğ/g/q/k ünsüz değişimleri; (H/I/D)F algıyı mümkün kılan hareket, idrak veya değişim fiilleri; İ isim; K q/k ünsüz değişimleri; TTü. Türkiye Türkçesi; Ø sıfır biçim birimi; { } biçim birim parantezi

Eser Kısaltmaları

- Abdukaimov** ABDUKAIMOV U. (1961) *Maydan*, roman, 1-2 bölüm, Kırgız Mamlekettik Basması, Frunze, 292 s.
- AkKeme** AYTMATOV Ç. (1999) Ak Keme. *5 tom don turgan çığarmalarının cıynagı*, 2. tom, povestter, Bişkek, "Şam" basması, 265-393.
- Baskın** KASIM-BEK, T. (2000) *Baskın*, tarihî roman, Bişkek, "Şam" basması, 400 s.
- Cakıpbek** CAKIPBEK, A. (1995) *Teñiri Manas*, epos özöktüü roman, Bişkek, "Kırgızstan" basması, 560 s.
- Gaparov** GAPAROV, M. (1983) *Künöstüü Aral*, dramalar, Frunze, "Kırgızstan" basması, 168 s.
- Gülsarat** AYTMATOV Ç. (1999) Gülsarat. *5 tom don turgan çığarmalarının cıynagı*, 2. tom, povestter, Bişkek, "Şam" basması, 97-264.
- Kelkel** KASIMBEKOV, T (1986): *Kelkel*, tarihî roman, Frunze, "Kırgızstan" basması, 568 s.
- KılımKBBK** AYTMATOV Ç. (1999) Kılım Karıtar Bir Kün. *5 tom don turgan çığarmalarının cıynagı*, 3. tom, roman, povestter, Bişkek, "Şam" basması, 1-327.
- Ömürbayev** ÖMÜRBAJEV, S. (1980) *Telegey*, roman kayradan iştelgen, toluktalğan, Frunze, "Kırgızstan" basması, 348 s.
- SınganKılıç** KASIMBEK, T. (1998) *Sıngan Kılıç*, tarihî roman, kayradan iştelip 5. basılışı, Bişkek, "Kırgızstan" basması, 712 s.

Teşekkürler

DAAD (2001-2002/Haushaltstitel: 331403001) bursu ile Almanya'da bulunduğum sırada danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. Lars Johanson'a çok teşekkür ediyorum. Kendisi birçok başka konuda olduğu gibi Türk dilinde delile dayallık konusunda da çığır açıcı yazılarıyla tez çalışmam boyunca yönümü bulmamda önemli rol oynadı. Biz bu yazıda ve tezde delile dayallık işaretleyicilerinin tasnifi ve bazı sınırlılıklar konusunda büyük ölçüde ona dayandık. Ancak her iki çalışmada da bilgi kipliği ile delile dayallık ilişkilerinin kurgulanışı, bilgi kipliğinin kapsamı ve delile dayananların yeri konusundaki görüşlerimiz bütünüyle kendi yorumlarımız doğrultusundadır ve elbette düştüğümüz hatalar varsa bunun sorumluluğu sadece tarafımıza aittir. Ayrıca yayımlanmamış doktora tezlerini görüp faydalanmama izin verme inceliğinde bulunan Dr. Birsal Karakoç ve Dr. Thomas Johnen'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Kaynaklar

- AKSU-KOÇ A. (1988) *The acquisition of aspect and modality: the case of past reference in Turkish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- AKSU-KOÇ A. (2000) Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish. *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* içinde (JOHANSON L., UTAS B. (eds.), ss. 15-28, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- AKSU-KOÇ A., SLOBIN D. (1986) Psychological Account of the Development and Use of

- Evidentials in Turkish. *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology* içinde (CHAFE W., NICHOLS J. eds.), ss. 159-167, Norwood-New Jersey: Ablex Publ.
- ALLWOOD J., ANDERSSON L.-G., DAHL Ö. (1977) *Logic in Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BYBEE J., PERKINS R., PAGLIUCA W. (1994) *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- BYBEE J., FLEISCHMAN S. (ed.) (1995) *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ.Co.
- CEVİZCİ A. (2002) *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. 5. baskı, İstanbul.
- CHAFE W., NICHOLS J. (ed.) (1986) *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood-New Jersey: Ablex Publ.
- DELANCEY S. (1997) Mirativity: the grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1, 33-52.
- DIETRICH R. (1992) *Modalität im Deutschen: zur Theorie der relativen Modalität*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- JOHANSON L. (1971) *Aspekt im Türkischen*. Uppsala.
- JOHANSON L. (1996) On Bulgarian and Turkic indirectives. *Areale, Kontakte, Dialekte. Sprache und ihre Dynamik in mehrsprachigen Situationen*, Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung 24 içinde (BOREZKY N., ENNINGER W., STOLZ T. eds.), ss. 84-94, Bochum: Brockmeyer.
- JOHANSON L. (1998) Zum Kontakteinfluß türkischer Indirektive. *Turkologie heute-Tradition und Perspektive: Materialien der dritten Deutschen Turkologen Konferenz*, Leipzig 4.-7. Oktober 1994 içinde (DEMİR N., TAUBE E. hrsg.), ss. 141-150, Harrassowitz: Wiesbaden
- JOHANSON L. (2000) Turkic indirectives. *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* içinde (JOHANSON L., UTAS B. eds.), ss. 61-87, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- JOHANSON L. (2003) Evidentiality in Turkic. *Studies in Evidentiality*, Typological Studies in Language 54 içinde (AIKHENVALD A. DIXON R. eds.), ss. 273-290, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- JOHANSON L., UTAS B. (ed.) (2000) *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Empirical Approaches to Language Typology 24, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- JOHNEN T. (2001) *Die Modalverben des Portugiesischen (PE und PB)*. *Semantik, Grammatik, Pragmatik*, Dissertation, Universität Rostock.
- KARAKOÇ B. (2001) *Studien zum finiten Verbalsystem des Nogaischen*, Dissertation, Universität Mainz.
- KILIÇ F. (2004) *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- PALMER F.R. (1986) *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PALMER F.R. (2001) *Mood and Modality*, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHLICHTER A. (1986) The Origins and Deictic Nature of Wintu Evidentials. *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology* içinde (CHAFE W., NICHOLS J. eds.), ss. 46-59, Norwood-New Jersey: Ablex Publ.
- TAYMAS A. (çev.) (1994) *Kırgız Sözlüğü* (K.K. YUDAHİN). I-II, 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 93.
- WILLET T. (1988) A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language*, 12, 51-97.
- WOODBURY A.C. (1986) Interactions of Tense and Evidentiality: A Study of Sherpa and English.

Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology içinde (CHAFE W., NICHOLS J. eds.), ss. 188-202, Norwood-New Jersey: Ablex Publ.

YUDAHIN K.K. (1965) *Kirgizsko-russkiy slovar'*. Moskva.

Filiz Kılıç

Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Yoğunlaştığı araştırma alanı Kırgız Türklerinin dili ve edebiyatı, işlevsel gramerdir.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, PK. 110, TR-06100 Sıhhiye, Ankara. TÜRKİYE.

E-posta: fkilic@diyalup.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 25 Aralık 2004

Düzeltilme için gönderildiği tarih: 30 Ocak 2005

Düzeltilmeden sonra kabul edildiği tarih: 5 Şubat 2005

E-yayın tarihi: 14 Mart 2005

Çıktı sayfa sayısı: 46

Kaynak sayısı: 26